પ્રકરણ – 1 આમુખ ભાગ – 1

સૌ પ્રથમ **<u>અમેરિકાના</u>** બંધારણમાં આમુખ (પ્રસ્તાવના) નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

- પ્રસ્તાવના (આમુખ) બંધારણનો પતીવ્હાય અથવા ભૂમિકાને કહેવામાં આવે છે.

આમુખ

42 માં (1976) બંધારણીય સુધારા દ્વારા નીચે આપેલા ત્રણ શબ્દો ઉમેરવામાં આવ્યા:

1) સમાજવાદી

2) ધર્મનિરપેક્ષ (પંથનિરપેક્ષ) (બિન સાંપ્રદાયિક)

3) અખંડીતતા.

આમુખ એટલે શું?

ભારતીય બંધારણની પ્રસ્તાવના

પંડિત નેહરુ દ્વારા બનાવવા તથા રજુ કરવામાં આવેલ તથા બંધારણ સભા દ્વારા અપનાવવામાં (સ્વીકારમાં) આવેલ ઉદ્દેશ્ય પ્રસ્તાવ પર આધારિત છે.

ત્યાર બાદ બંધારણની પ્રસ્તાવના નીચે મુજબ છે.

અમે ભારતના લોકો ભારતને એક સાર્વભૌમ, સમાજવાદી, બિનસાંપ્રદાયિક. લોકતંત્રાત્મક પ્રજાસત્તા તરીકે સંસ્થાપિત કરવાનો તથા તેણે સર્વ નાગરિકોને : સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય વિચાર, અભિવ્યક્તિ, માન્યતા, ધર્મ અને ઉપાસનાની સ્વતંત્રતા દરજ્જો અને તકની સમાનતા, પ્રાપ્ત થાય તેમ કરવાનો, અને તેઓ સર્વમાં વ્યક્તિનું ગૌરવ અને રાષ્ટ્રની એકતા અને અખંડિતતા સુદ્રઢ કરે એવી બંધુતા વિકસાવવાનો ગંભીરતાપૂર્વક સંકલ્પ કરીને અમારી બંધારણ સભામાં 26 નવે. 1949 ના રોજ આ બંધારણ અપનાવી, તેને અધીનીયમિત કરી અમને પોતાને અર્પિત કરીએ છીએ.

-

- **<u>આમુખ (પ્રસ્તાવના) ના મહત્વ.;-</u>** આપણા બંધારણના મહાન આદર્શો, દર્શન અને રાજકીય, ધાર્મિક અને નૈતિક મુલ્યોનો ઉલ્લેખ છે.
- **<u>કૃષ્ણસ્વામી ઐય્યર :</u>** બંધારણનું માળખું એ આપણા લાંબાગાળાના સપનાઓનો વિચાર છે.
- **<u>કે.એમ.મુન્શી:</u>** પ્રસ્તાવના આપણી સાર્વભૌમિક લોકાતંત્રાત્મક ગણરાજ્યનું ભવિષ્યફળ છે.
- **<u>પંડિત ઠાકુરદાસ ભાર્ગવ :</u>** આમુખ બંધારણનો સન્માનનીય ભાગ છે.તે **<u>બંધારણનો આત્મા,</u>** બંધારણનીચાવી છે. આ બંધારણનું આભુષણ છે. આ એક યોગ્ય સ્થાન છે. જ્યાંથી કોઈપણ બંધારણનું મૂલ્યાંકન કરી શકે છે.
- **<u>સર અર્નેસ્ટ બાર્કર:</u>** તેઓ પ્રસ્તાવનાને **<u>'કુંજી નોટ'</u>** કહે છે. એમણે કહ્યું કે આ પ્રસિધ્ધ પુસ્તકની શરૂઆત છે (પ્રિન્સિપલ્સ ઓફ સોશલ એન્ડ પોલીટીકલ થીયરી 1951)
- **<u>એમ. હિદાયતુલ્લા (પૂર્વ CJI)</u>** : આ **<u>અમેરિકાની સ્વતંત્રતા</u>** જાહેરાત સમાન છે. પરંતુ આ જાહેરાતથી પણ કઈંક વધારે છે. આ **<u>આપણા બંધારણનો આત્મા</u>** છે.તેમાં અપણા રાજકીય સમાજના નિયમો દર્શાવ્યા છે. આમાં એક ગંભીર સંકલ્પ છે. **<u>જેમાં એક ક્રાંતિ પરિવર્તન</u>** કરી શકે છે.

iamofficer.com

➢ **બંધારણના એક ભાગ તરીકે પ્રસ્તાવના :** પ્રસ્તાવના બંધારણનો ભાગ છે. કે,નહી. આ બાબત હંમેશા વિવાદાસ્પદ રહી છે.

બેરુબરી સંઘ (1960) નો કેસ

- ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયે આ કેસમાં કહ્યું કે, આમુખ બંધારણનો નિહિત સામાન્ય ઉદેશ્યોને દર્શાવે છે, બંધારણ નિર્માતાઓના મગજમાં હતાં. આમુખના મહત્વને ઉચ્ચત્તમ સ્વીકારવા આ ઉદેશ્યોને વ્યાખ્યા કરતાં ઉચ્ચત્તમ ન્યાયાલયે કહ્યું કે, **આમુખ બંધારણનો** ભાગ નથી.

કેશવાનંદ ભારતી કેસ (1973)

- અગાઉની વ્યાખ્યાને અસ્વીકાર કરતાં ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયે કહ્યું કે, આમુખ બંધારણનો ભાગ છે. L.I.C. of India (1995) ના કેસમાં પણ ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયે આમુખને બંધારણનો આંતરીક ભાગ ગણાવ્યો છે.

❖ **Note :- પ્રસ્તાવનાને છેલ્લે સામેલ કરવામાં આવી હતી.**

<u>બંધારણનો ભાગ હોવા છતાં બે બાબતો યાદ રહે;</u>

1) આમુખ ધારાસભાની શક્તિઓના સ્ત્રોત નથી.તથા તેની શક્તિ પર પ્રતિબંધ લગાવી શકાશે નહી.
2) આમુખ **<u>ગૈર – ન્યાયિક</u>** છે, એટલે કે, આની વ્યવસ્થાને ન્યાયાલયમાં પડકારી શકાય નહી.

❖ **આમુખમાં સંશોધનની સંભાવના**

બંધારણમાં આમુખમાં તેના મૂળ ખ્યાલોને નુકસાન ન પહોચે એ રીતે **<u>સંશોધન</u>** <u>368</u> હેઠળ કરી શકાય છે.

પ્રસ્તાવનામાં માત્ર **<u>એક જ વાર 1976 (42) (સુધારો) માં</u>** સંશોધન કરવામાં આવે છે. જે અંતર્ગત ત્રણ નવા શબ્દો ઉમેરવામાં આવ્યા.

1) સમાજવાદી
2) બિનસાંપ્રદાયિકતા
3) અખંડીતતા.

❖ **કેટલાક અન્ય તથ્યો :-**

1) નહેરૂ દ્વારા <u>13 ડિસે. 1946</u> માં આમુખનો પ્રસ્તાવ લાવવામાં આવ્યો જેને બંધારણસભાએ 22 જાન્યુ. 1947 ના રોજ સ્વીકાર કર્યો.
2) **<u>ભારત રાષ્ટ્ર સંઘનું સભ્ય 1943 માં બન્યું .</u>**
3) ડેમોક્રેસી – ડેમોસ – લોકો } **<u>લોકોનું શાસન</u>**
   ક્રીયા – શાસન }

<u>જનમત</u> :- સીધા મતદાન દ્વારા વિધાયી વ્યવસ્થા નક્કિ કરવી.

<u>રિકોલ</u> :- મતદાન દ્વારા તેમના પ્રતિનિધિને પરત બોલાવી શકે છે.

iamofficer.com

જનમતથી નિર્ણય :- સાર્વજનિક મહત્વના મુદ્દા પર લોકોની સલાહ લઈ નિર્ણય લેવામાં આવે છે.
સામાન્યરીતે ક્ષેત્રીય વિવાદ નિવારવા આનો પ્રયોગ થાય છે.

iamofficer.com

પ્રકરણ -2.મૂળભૂત હકો અને ફરજો(7 છતાં પણ મિલકતનો રદ થતાં હકો છ (6) છે.)

ભાગ – 3

❖ **મૂળભૂત અધિકારો**

- બંધારણના **ભાગ – 3માં કલમ – 12 થી 35** સુધી.
- **અમેરિકાના બંધારણમાંથી** લેવામાં આવેલ છે.

- **<u>ભારતનો મેગ્નાકર્ટા</u>**' ની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.
- મૂળભૂત અધિકારોનું વિસ્તૃત વર્ણન આપણા બંધારણમાં આપવામાં આવેલ છે, એટલ**<u>વિશ્વના</u>** કોઈ દેશના **<u>બંધારણમાં</u>** નથી.
- મૂળભૂત અધિકારો દ્વારા બંધારણ વ્યક્તિની સુરક્ષાની ગેરંટી આપે છે. વ્યક્તિના મૂળ અધિકારોનું હનન થાય તો, **<u>અનુચ્છેદ -32 હેઠળ ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયમાં જઈ શકે</u>** છે. પરંતુ કોઈ વ્યક્તિના **<u>ન્યાયોચિત</u>** અધિકારોનું હનન થાય તો પીડિત વ્યક્તિ આ સુવિધાનો ઉપયોગ કરી શકે નહિ. તે સાધારણ વ્યવસ્થા અંતર્ગત **<u>અનુચ્છેદ – 226 ઉચ્ચન્યાયાલયમાં જઈ શકે</u>** છે.
- **મૂળભૂત અધિકારો** : **મૂળ** બંધારણમાં **<u>સાત મૂળ</u>** અધિકાર આપવામાં આવેલ પરંતુ 44માં બંધારણીય સુધારા દ્વારા **<u>સંપત્તિનો અધિકાર</u>** રદ્દ કર્યો છે.
- બંધારણના **<u>ભાગ – 12</u>** ના **<u>અનુચ્છેદ – ૩00A</u>** અંતર્ગત **<u>કાયદાકીયઅધિકાર</u>** બનાવવામાં આવેલ છે.

વિશેષતાઓ : - કેટલાક અધિકાર માત્ર ભારતના નાગરિકો માટે છે. જ્યારે કેટલાક વિદેશી લોકો, અથવા કાયદાકીય વ્યક્તિઓ જેમ કે, પરીષદો અને કંપનીઓ માટે છે.

→ કટોકટી દરમિયાન (**<u>અનુ. ૨૦ અને 21 માં આપેલ અધિકારો સિવાય</u>**) આ **<u>અધિકારો</u>** પ્રભાવી રહેતા (નાબુદ કરી શકાય છે) નથી.

અનુ. 19 માં ઉલ્લેખેત 6 મૂળ અધિકાર ત્યારે સ્થગિત કરી શકાય જ્યારે યુધ્ધ અથવા વિદેશી હસ્તક્ષેપના આધારે રાષ્ટ્રીય કટોકટી જાહેરાત કરવામાં આવી હોય.

અનુ. 31(અ) (સંપતિ વગેરેનું અધિગ્રહણ પર કાયદાકિય રક્ષણ) ઉપર કાર્યવાહીની કેટલીક સીમાઓ છે.

અનુ. 31(બ) : - (કેટલાક અધિનિયમોનું પ્રભાવીકરણ અને નિયમિતિકરણને ૭ મી અનુસુચિમાં મુકવામાં આવેલ છે.)

અનુ. 31.(ક) (કેટલાક નીતીગત સિધ્ધાંતોના પ્રભાવીપણા પર કાયદા દ્વારા રક્ષણ)

અનુ. 99 : - સશસ્ત્ર બળો, અર્ધ સૈનિક બળો, પુલીસબળો, ગુપ્તચર સંસ્થાઓ જેવી સેવા સાથે સંબંધિત સેવાઓની કાર્યવાહી પર સંસદ પ્રતિબંધ મૂકી શકે છે.

અનુ. 34 : - જ્યાં સૈનિક શાસન પ્રભાવી હોય (અસામાન્ય પરિસ્થિતિમાં) ત્યાં મૂળભૂત અધિકારો નું ક્રીયાવિધન રોકી શકાય છે.

જેમકે, જમ્મુ –કાશ્મીરમાં AFSPA(Armed force special powers Act – 1958) અમલમાં છે.

<u>અનુ. 35</u> : - દેશની એકતા માટે સંસદ કાયદો બનાવી શકે છે.(જે હત્યાઓનાં ભાગ હેઠળ ગુના તરીકે જાહેર થયા હોય તેના માટે શિક્ષા કરાવવાની જોગવાઈ)

<u>અનુ. 12 વ્યાખ્યા</u>(મૂળભૂત અધિકારોના સંબંધમાં 'રાજ્ય'ની વ્યાખ્યા)'રાજ્ય'માં ભારતની સરકાર અને સંસદ તથા રાજ્યો પૈકી દરેક રાજ્યની સરકાર અને તેનું વિધાનમંડળ તથા ભારતના રાજ્ય ક્ષેત્રો ની અંદરના અથવા ભારત સરકારના નિયંત્રણ હેઠળના તમામ સ્થાનિક કે બીજા મંડળોને સમાવેશ થાય છે.

iamofficer.com

1) સંધીય સરકાર, 2) રાજ્ય સરકાર, 3) સ્થાનિય એકમો, નગરપાલિકા પંચાયત, જિલ્લા બોર્ડ,4) વૈધાનિક. ગૈરવૈધાનિક પ્રાધિકરણ જેમ કે, L.I.C. , O.N.G.C. , SAIL વિગેરે.

Note : **<u>- ઉચ્ચત્તમ ન્યાયાલયે</u>**, કોઈ પણ ખાનગી એકમ કે એજન્સી જે **<u>સંસ્થા</u>** તરીકે કાર્ય કરે છે. એને

<u>અનુ. 12</u> અંતર્ગત 'રાજ્ય' કહ્યું છે.

<u>અનુ. 13</u> મૂળભૂત અધિકારો સાથે અસંગત હોય તેવા અથવા તેમાં ઘટાડો કરતાં કાયદા. **<u>અર્થાત</u>**

<u>સ્પષ્ટ</u>તા : - કોઈ પણ કાયદો જે મૂળભૂત અધિકારોને બદલે, તે કાયદો શૂન્ય (અવૈદ્ય) છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, આ ન્યાયિક સમીક્ષા યોગ્ય છે. જેની શક્તિ **<u>32 અંતર્ગત</u>** **<u>ઉચ્ચત્તમ</u>** ન્યાયાલય અને **<u>226 અંતર્ગત</u>** ઉચ્ચ ન્યાયાલયને છે.

જે **<u>કોઈ પણ કાયદાને મૂળભૂત અધિકારોને હનન કરતો હોત, તેને શૂન્ય જાહેર કરી શકે</u>** છે.

Note : - આમ, અનુચ્છેદ -13 જાહેર કરે છે કે, બંધારણીય સુધારો કોઈ કાયદો નથી એટલે એને પડકારી શકાય છે. (**<u>1973. કેશવાનંદ</u>** ભારતી કેસમાં કહ્યું છે કે, **<u>મૂળ અધિકારોનું</u>** હનન બાબતે બંધારણીય સુધારાને પડકારી શકાય છે.)

સમાનતાનો અધિકાર (14 થી 18)

<u>અનુ. 14 : - કાયદા સમક્ષ સમાનતા</u>

અર્થ : - દરેક વ્યક્તિ જે દેશની નાગરિક હોય, વિદેશી હોય બધાં ઉપર સમાન અધિકાર લાગું પડે છે. પ્રત્યેક 'વ્યક્તિ' : - આ શબ્દ કાયદાકીય વ્યક્તિમાં આવે છે. ભલે એ ગૈર-બંધારણીય પરીષદ, કંપની, રજીસ્ટર્ડ સમિતિ અથવા અન્ય વ્યક્તિ હોય.

મૂળવિચાર : - **<u>બ્રિટનના બંધારણનો</u>** છે.

જ્યારે ' **<u>કાયદાની સમાન સુરક્ષા' અમેરિકી</u>** સિધ્ધાંત છે.

અપવાદ (Note) : -ભારતના રાષ્ટ્રપતિ, રાજ્યોના રાજ્યપાલ, લોકસેવક, ન્યાયાધિશ, વિદેશ કુટનીતિજ્ઞને **<u>વિશેષ સુવિધાઓ, સુરક્ષા</u>** વગેરે મળે છે.

<u>અનુ. ૧૫</u> : - 1) કોઈ પણ નાગરિકની સામે ફક્ત જાતી, ધર્મ, જ્ઞાતિ, લિંગ, જન્મસ્થાનના આધારે ભેદ – ભાવ કરી શકાશે નહી. આમાં મુખ્ય બે શબ્દોની કઠોર વ્યાખ્યા છે. 'ફક્ત' અને જાતિભે-દ. જેમાં ફક્ત શબ્દનો અર્થ છે કે **<u>અન્ય આધાર પર</u>** મતભેદ કરી શકાય છે.

<u>અનુ. 15 (2) મતભેદ (ભેદભાવ) નહી કરી શકાય</u> : -1. એટલે દુકાનો, જાહેર રેસ્ટોરામાં જાહેર મનોરં-જનના સ્થળોમાં પ્રવેશ અથવા 2. રાજ્ય નાણામાંથી પૂર્ણત : કે અંશત : નીભાવાના અથવા આમ જનતાના ઉપયોગ માટે અર્પણ કરાયેલા કુવા, તળાવો, સ્નાનઘાટો, રસ્તા-ઓ સાર્વજનિક સ્થળોના ઉપયોગને લગતી નિયોગ્યતા, દાયિત્ય, નિયંત્રણ અથવા શર-તોને આધીન રહેશે નહી.

- ભેદભાવ કરી શકાશે એમાં સામાન્ય રીતે બે બાબતોની છૂટ છે : -

iamofficer.com

15 (3) {A} રાજ્યને એ બાબતની અનુમતિ છે કે, એ બાળકો અને સ્ત્રીઓ માટે વિશેષ વ્યવસ્થા કરે.ઉદા. સ્થાનીય એકમો માં મહિલાઓ માટે અનામત તથા બાળકો માટે મફત શીક્ષણની વ્યવસ્થા.

15 (4) {B} એ જ રીતે રાજ્યને એવી અનુમતિ છે કે, સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો કે અનુ.જાતિ તથા અનુ. જનજાતિના વિકાસ માટે વિશેષ વ્યવસ્થા કરે.

અનુ. 16 જાહેર નોકરીની બાબતોમાં તકની સમાનતા : -

16 (1) – રાજ્ય હેઠળની નોકરી અથવા હોદ્દા પર નિમણુંક અંગેની બાબતમાં તમામ નાગરિકો માટે તકની સમાનતા રહેશે.

16 (2) – કોઈ પણ નાગરિક ફક્ત જાતિ, જ્ઞાતિ, ધર્મ, લિંગ, કુળ, જન્મસ્થાન, નિવાસના આધારે રાજ્ય હેઠળ કોઈ નોકરી કે હોદ્દા માટે અપાત્ર ગણાશે નહી.

16 (3) – કોઈ નોકરી અથવા હોદ્દા પરની નિમણુંક પહેલા એવી નોકરી અથવા નિમણુંકના વર્ગ તથા વર્ગોના સંબંધમાં તે રાજ્યની અંદર નિવાસ કરવાનું આવશ્યક ઠારાવતો કાયદો સંસદ કરી શકશે.

16 (4) – રાજ્ય હેઠળની નોકરીઓમાં જે લોકોનું પુરતું પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું ન હોય તેવા પછાત-વર્ગોના નાગરિકોના લાભમાં નિમણુંકો અથવા જગ્યાઓ અનામત રાખવાની જોગવાઈ કરી છે.

16 (5) – **ધાર્મિક અને સાંપ્રદાયિક** સંસ્થાના કામકાજમાં અમુક વિશેષ સંપ્રદાયનો વ્યક્તિ હોવો જોઈએ એવી જોગવાઈને આ અનુચ્છેદથી **હરાવી શકાશે** નહી.

અનુ. 17 – **અસ્પૃશ્યતા નાબુદી**

આ અનુચ્છેદ દ્વારા અસ્પૃશ્યતા સમાપ્ત કરવાની વ્યવસ્થા તથા કોઈ પણ રીતે આના પ્રયોગ ઉપર પ્રતિબંધ મુકે છે.

1976 માં **અસ્પૃશ્યતા (અપરાધ) અધિનિયમ – ૧૯૫૫માં** સંશોધન કરી નવું નામ **‘ નાગરિક અધિકારોનું રક્ષણ અધિ. 1955’** આપવામાં આવ્યું. આ **કાયદાના ઉલ્લંઘન બદલ 6 માસની સજા અથવા 500 રૂ. દંડ અથવા બંને** સામેલ છે. દોષિત થયે તે વ્યક્તિ સંસદ કે રાજ્ય વિધાન સભાની ચૂંટણી માટે અયોગ્ય જાહેર કરવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

અનુ.18 – **ખીતાબોની નાબુદી** (ઉપાધીઓનો અંત)

1) **લશ્કરી** અથવા **શૈક્ષણીક વિશિષ્ટમાન** ન હોય તેવો કોઈ ખિતાબ **રાજ્યથી** એનાયત કરી શકાશે નહી.
2) ભારતના દરેક **નાગરીકને વિદેશો પાસેથી ઉપાધી લેવા ઉપર** પ્રતિબંધ છે.
3) કોઈ પણ **વિદેશી લાભના** પદ પર હોય તે રાષ્ટ્રપતિની અનુમતિ સિવાય **વિદેશી રાજ્ય** પાસે થી **કોઈ પદવી લઈ** શકશે નહી.
4) રાષ્ટ્રપતિની મંજુરી વગર રાજ્ય અંતર્ગત કોઈ લાભના પદ પર હોય તેવી વ્યક્તિ કે વિદેશી

iamofficer.com

કોઈ અન્ય દેશ પાસેથી સુવિધા, વેતન, ભથ્થા લઈ શકશે નહી.

આમ, ઉપરોક્તમાં એવું અમલ કરવામાં આવ્યું છે કે, ઔપનેવેશિક રાજ્ય સમયે અપાયેલ વંશાનુગત પદ જેમકે, **મહારાજા, રાયબહાદુર, રાજબહાદુર, રાજ સાહેબ, દીવાન, બહાદુર** વગેરેની **અનુચ્છેદ 10** અંતર્ગત **પ્રતીબંધન કરાયા** છે.

- 1960 માં **ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયે** રાષ્ટ્રીય પુરસ્કાર જેવા કે, **ભારત રત્ન, પદ્મવિભુષણ, પદ્મભૂષણ પદ્મશ્રી** વગેરેને **બંધારણીય** માન્યતા આપી છે. **પરંતુ, વ્યક્તિ** તેના **નામની આગળ કે પાછળ આનો ઉલ્લેખ કરી શકાશે નહી.**
- આ પુરસ્કારોની સ્થાપના 1954 માં થઈ. **1977 માં મોરારજીદેસાઈ સરકારે** આનો ક્રમ તોડી નાખ્યો પરંતુ 1980 માં પુનઃ ઈંદિરા ગાંધી સરકાર દ્વારા શરૂ કરવામાં આવ્યા.

સ્વતંત્રતાનો અધિકાર

અનુ.19 – દરેક નાગરીકને છ (6) પ્રકારના અધિકારની ગેરંટી આપે છે.

1) **વિચાર અને વાણી** (અભિવ્યક્તિની) **સ્વતંત્રતા.**
2) **શાંતિપૂર્વક** હથિયાર વગર **એકઠા** થવાની,
3) **મંડળો** અથવા **સંઘો** રચવાનો,
4) **ભારતના** રાજ્યક્ષેત્રમાં સર્વત્ર મુક્તમને ફરવાની,
5) **ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં** ગમે ત્યાં **નિવાસ કરવાનો** અને સ્થાયી થવાનો,
6) ગમે તે **વ્યાપાર, ધંધો, કામકાજ કરવાનો** હક રહેશે.

Note :- આ અધિકાર વિદેશી અથવા કાયદાકીય લોકો જેવા કે, કંપની પરીષદો માટે નથી.

અન્ય :- રાજ્ય કેટલીક પરિસ્થિતિમાં આ અધિકાર ઉપર પ્રતિબંધ લગાવી શકે છે. જેમ કે,

(A) ભારતની એકતા અખંડિતા (સાર્વભૌમત્વ), સાર્વજનિક આદેશ, નૈતિકતા બનાવવા, ન્યાયાલયનો તિરસ્કાર, કોઈ અપરાધની સ્થિતિમાં.

{(A) - રાજ્યની સુરક્ષા, વિદેશી રાજ્ય સાથે મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધ બનાવવા.}

- શાંતિપૂર્ણ હથિયાર વગર મળી શકાય. પરંતુ યાદ રહે **હડતાળનો અધિકાર નથી.**
- રાજ્ય સંગઠિત થવા પર નીચેની બાબતે પ્રતિબંધ લગાવી શકે છે.

  આપારાધિક વ્યવસ્થાની **ધારા – 144** – ન્યાયાધિશ કોઈ સંગઠિત બેઠક પર પ્રતિબંધ લગાવી શકે છે. જો એનાથી (જાહેર) **માનવજીવન માટે ખતરો સ્વાસ્થ્ય કે સુરક્ષા અથવા સાર્વજનિક જીવનમાં હુલ્લડો થવાનો** ભય હોય.

- **ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ :- 141 :** **પાંચ કે તેથી વધુ લોકોનું સંગઠન ગૈર કાનૂની હોય** શકે જો,

  1) કાયદાકીય પ્રક્રિયા માટે અવરોધ ઊભો થાય,
  2) કેટલાક લોકોની સંપતિ પર બળજબરી કબજો હોય,
  3) કોઈ ગુનાકીય કૃત્યની ચર્ચા હોય,
  4) લોકો પર ગેરકાનૂની કામ માટે દબાણ કરવાનો આશય હોય,
  5) સરકાર અથવા એના કાર્યાલયો સંબધિ બાબતો (Issue) પર ધમકી મળી રહી હોય.

iamofficer.com

અનુ. 20 – ગુના માટે દોષિત ઠરાવવા અંગે રક્ષણ : -

કોઈ પણ દોષિત જાહેર થયેલ વ્યક્તિ ભલે તે, નાગરિક હોય, વિદેશી અથવા કંપની કે પરીષદનો કાયદાકીય વ્યક્તિ હોય, અનુ. 20 ચુકાદા સામે રક્ષણ આપે છે. જેની ત્રણ અવસ્થા છે.

1) કોઈ વ્યક્તિ પર જે કૃત્ય માટે ગુનાનું તહોમત (આરોપ) મુકાયો હોય તે કૃત્ય કરતી વખતે અમલમાં હોય તે કાયદાનો તેણે ભંગ કર્યો હોય તે સિવાયના કોઈ ગુના માટે તેને દોષિત ઠરાવી શકાશે નહી. તેમજ ગુનો કરતી વખતે અમલમાં હોય તે કાયદા અનુસાર કરી શકાય હોય તેથી વધુ શિક્ષા કરી શકાશે નહી.
2) એક જ ગુના માટે કોઈપણ વ્યક્તિ ઉપર એકથી વધુ વાર કામ ચલાવીને તેણે શિક્ષા કરી શકાશે નહી.
3) કોઈ ગુનાનો આરોપ મુકાયેલો હોય એવી કોઈ વ્યક્તિને પોતાની વિરુધ્ધ સાક્ષી બનવાની ફરજ પડી શકાશે નહી.

અનુ. 21 – દૈહિક સ્વતંત્રતા (જીવન અને શરીર સ્વાતંત્રનું રક્ષણ)

કાયદાથી સ્થાપિત કાર્યરીતિ અનુસાર હોય તે સિવાય કોઈ વ્યક્તિનું જીવન કે શરીર સ્વાતંત્ર્ય છીનવી લઇ શકાશે નહી.

21. ક : - (6 – 14) છ થી ચૌદ વર્ષની વય સુધીના તમામ બાળકોને **મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણની** વ્યવસ્થા. (86 મો બંધારણ નો સુધારો **2002 ફરજ)**

અનુ. 22 - અમુક દાખલામાં ધરપકડ અને અટકાયત સામે રક્ષણ : -

આ અનુચ્છેદ કોઈ પણ વ્યક્તિને **ધરપકડ તથા અટકાયત વિરુધ્ધ** રક્ષણ પરૂં પાડે છે.

અનુ.22 ના બે ભાગ છે. 1) **સાધારણ કાયદાની** બાબતો.

1) નિવારક અટકાયત બાબતો.

પહેલો ભાગ : - વ્યક્તિ જેની સામાન્ય કાયદા દ્વારા અટકાયત કરવામાં આવી છે.

1) ધરપકડનું કારણ આપવાનો હક.
2) વકીલની સલાહ બચાવ કરવાનો હક.
3) મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ **24** કલાકમાં (મુસાફરી સમય સહિત) હાજર કરવાનો હક.
4) મેજિસ્ટ્રેટ દ્વારા વધુ સમય અટકાયત માટે મળે તે સિવાય **24** કલાકમાં છોડી મુકવાનો હક.

NOTE : - 1. આ સુરક્ષા કવચ **શત્રુદેશની** વ્યક્તિ અથવા 2. નિવારક અટકાયત માટેની જોગવાઈ કરતાં કોઈ કાયદા અનુસાર ધરપકડ કરાયેલી અથવા અટકમાં રાખેલી કોઈ વ્યક્તિને લાગુ પડશે નહિ.

અનુ. 22 બીજો ભાગ : - માં એવા વ્યક્તિઓને સુરક્ષા આપે છે જેમની દંડ વિષયક કાયદા અંતર્ગત ધરપકડ કરવામાં આવી છે. જેમાં નાગરિક, વિદેશી બંને માટે છે.

1) વ્યક્તિની અટકાયત **ત્રણ માસથી** વધુ વધારી શકાય નહી, જ્યાં સુધી સલાહકાર બોર્ડ આના માટે યોગ્ય કારણ ન આપે.
2) આકરતનો આધાર સંબંધિત વ્યક્તિને બતાવવામાં આવ્યો જોઈએ, સિવાય કે જાહેર હિત વિરુધ્ધ હોય તો ન બતાવી શકાય.

iamofficer.com

3) અટકાયતી વ્યક્તિને અટકાયત આદેશો વિરુધ્ધ પોતાની પ્રતિનિધિ રાખવાનો હક છે.

- સંસદ દ્વારા બનાવેલ કેટલાક <u>નિવારક અટકાયત કાયદા</u>

1) નિવારક હિરાસત અધિ. **1950, 1969** માં સમાપ્ત.

2) **MISA** (આંતરિક સુરક્ષા અધિ.) **Main of internal security act <u>– 1971,</u>** 1978 માં બંધ

3) **<u>COFEPOSA</u> <u>– વિદેશી મુદ્રાનું</u>** સંરક્ષણ અને <u>વ્યસન નિવારણ અધિ</u>. **1974**

4) NASA – (રાષ્ટ્રીય સીક્ષા અધિ. 1980) -

5) **<u>PBMSECA</u>** – **<u>કાળાબજારી નિવારણ</u>** તથા આવશ્યક વસ્તુ ની આપૂર્તિ સંબંધી અધિ. **1980**

6) TADA – <u>આતંકવાદી અને પ્રવૃત્તિ અધિ. 1985 -1995 માં નાબુદ</u>

7) **<u>PITNPSPA</u>** – માદક દ્રવ્ય જેથી માનસિક વસ્તુઓ વગેરેના ગૈરકાનુની ધંધા નિવારણ એક્ટ – **1988.**

<u>શોષણ વિરુદ્ધનો અધિકાર</u>

<u>અનુ. 23</u> - <u>મનુષ્ય – વેપાર અને બળજબરીથી કરાવતી મજુરી ઉપરનો પ્રતિબંધ.</u>

23 (1) : - મનુષ્ય વેપાર અને વેઠ તેમજ તેના જેવી બળજબરીથી કરાવતી બીજા કોઈ પ્રકાર-ની મજૂરીનો પ્રતિબંધ કરવામાં આવે છે. અને આ જોગવાઈનું ઉલ્લંધન કાયદા મુજ-બ શિક્ષાપાત્ર ગુનો બને છે.

પરંતુ : - (2) જાહેર હેતુઓ માટે **<u>ફરજિયાત સેવા રાજ્ય</u>** કરાવી શકે છે. **<u>આ સેવા કરાવવામાં</u>** રાજ્ય ફક્ત ધર્મ, જાતી, જ્ઞાતિ, વર્ગ કે તેમાંના કોઈ કારણે ભેદભાવ કરી શકશે નહી.

<u>અનુ. 24</u> – <u>કારખાનાં વગેરેમાં બાળકોને નોકરીએ રાખવાનો પ્રતિબંધ.</u>

<u>ચૌદ</u> વર્ષથી નીચેની વયના બાળકોને કોઈ કારખાનાં કે ખાણમાં કામે રાખી શકાશે નહી તેમજ બીજા જોખમવાળા કામમાં રોકી શકાશે નહી.

<u>ધાર્મિક સ્વતંત્રતાનો અધિકાર</u>

<u>અનુ. – 25</u> – કોઈ પણ ધર્મ પાળવાનો અને પ્રચાર કરવાનો અધિકાર. દરેક વ્યક્તિઓને ધર્મની વિવેચનાનો અધિકાર, અને સ્વતંત્રતા પુર્વક અપનાવવાની (પાળવાની) સ્વતંત્રતા.

(1) જાહેર વ્યવસ્થા, નીતિમતા અને સ્વાસ્થ્યને બાધ ન આવે એ રીતે અને આ ભારતની અન્ય જોગવાઈઓને આધીન રહીને, તમામ લોકોને અંતઃ કરણની સ્વતંત્રતાનો અને મુક્ત રીતે ધર્મ પાળવાનો, માનવાનો અને તેનો પ્રચાર કરવાનો સમાન હક રહેશે.

- **જેમાં નીચે મુજબની સ્વતંત્રતા છે.**

(1) વિવેચનનો અધિકાર (2) સ્વીકાર કરવાનો અધિકાર (3) કાર્યનો અધિકાર

(4) પ્રસારણનો અધિકાર.

<u>અનુ. – 26</u> – <u>ધાર્મિક બાબતોનો (સંસ્થા સ્થાપવાનો) વહીવટ કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય :</u>

(ક) ધાર્મિક અને સખાવતી હેતુઓ માટે સંસ્થાઓ સ્થાપવાનો અને નિભાવવાનો.

(ખ) ધાર્મિક બાબતોમાં, પોતાની બાબતોનો પોતે વહીવટ કરવાનો.

iamofficer.com

(ગ) સ્થાવર અને જંગમ મિલકતની માલિકીનો અને સંપાદનનો, અને

(ધ) એવી મિલકતનો કાયદાનુસાર વહીવટ કરવાનો હક રહેશે.

અનુ.-27 – કોઈ ખાસ ધર્મની અતિવૃદ્ધિ માટે ભરવાનો કર અંગે સ્વતંત્રતા.

જેની આવક અમુક ધર્મ કે સંપ્રદાયની અતિવૃદ્ધિ અથવા નિભાવ માટેનું ખર્ચ ચુકવવા ખાસ વિનિયોગ હોય તેવો કર ભરવાની કોઈ પણ વ્યક્તિને ફરજ પાડી શકાય નહી.

NOTE - **તીર્થ યાત્રિયો પર કર** લગાવી શકાય છે. જેથી તેમને અમુક વિશેષ **સુવિધા, સુરક્ષા** આપી શકાય.

અનુ. – 28 – અમુક **શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં ધાર્મિક શિક્ષણ** અથવા ધાર્મિક ઉપાસનામાં હાજરી અંગે સ્વતંત્રતા.

(1) રાજ્યના નાણામાંથી નિભાવ કરતી શિક્ષણ સંસ્થામાં કોઈપણ **પ્રકારનું ધાર્મિક શિક્ષણ આપી** શકાશે નહી.

(2) રાજ્ય જેનો વહીવટ કરતું હોય પણ ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાનું ફરજિયાત બનાવતી દેણગી કે ટ્રસ્ટ હેઠળ સ્થાપવામાં આવેલી શિક્ષણ સંસ્થાને લાગું પડશે નહી.

સાંસ્કારિક અને શૈક્ષણિક હકો

અનુ. – 29 – **લઘુમતિઓના હિતોનું રક્ષણ**.

(1) ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં અથવા તેના કોઈ ભાગમાં વસતા અને **પોતાની અલાયદી ભાષા, લીપી** અથવા **સંસ્કાર** ધરવતાં નાગરિકોને કોઈ વિભાગને તે જાળવી રાખવાનો હક રેહશે.

(2) રાજ્ય **વડે નિભાવાતી** ૩ **રાજ્યના નાણામાંથી** સહાય મેળવતી કોઈ **શિક્ષણ સંસ્થામાં** ફક્ત ધર્મ, જાતી, જ્ઞાતિ, ભાષા અથવા એમાંના કોઈ કારણે નાગરિકને પ્રવેશનો ઇન્કાર કરી શકાશે નહી.

અનુ. 30 - **શિક્ષણ સંસ્થાઓ સ્થાપવાનો અને તેમનો વહીવટ કરવાનો લઘુમતીઓનો હક** :

(1) **ધર્મ કે ભાષા** ઉપર આધારિત તમામ લઘુમતીઓને પોતાની પસંદગીની શિક્ષણ સ્થાપવાનો અને તેમનો વહીવટ કરવાનો હક રહેશે.

(2) કોઈ શિક્ષણ સંસ્થા ધર્મ અથવા ભાષા ઉપર આધારિત કોઈ લઘુમતીના વહીવટ હેઠળ હોય એ શિક્ષણ સંસ્થાઓને સહાયક અનુદાન આપતી વખતે રાજ્યથી, તેની સામે ભેદભાવ કરી શકાશે નહી.

કલમ -૩૨ - **બંધારણીય ઈલાજોનો અધિકાર**

મૂળભૂત અધિકારો પ્રાપ્ત કરવાથી મૂળભૂત અધિકારોને સુરક્ષા પ્રદાન કરવામાં આવી છે. આ વ્યવસ્થા મૂળ અધિકારોને વાસ્વિક બનાવે છે. **ડૉ. આંબેડકરે** કહ્યું છે, **“ આ અનુચ્છેદ વગર બંધારણ અર્થહીન છે. આ બંધારણનું હદય અને આત્મા છે**.”

ઉચ્ચતમ ન્યાયાલને કહ્યું છે કે આ અનુચ્ચેદમાં બંધારણની મુખ્ય વિશેષતાએ છે જેને સંશોધન દ્વારા બદલી શકાય નહી. જે **ચાર છે**.

(1) મૂળભૂત અધિકારોની ગેરંટી અને ક્રિયાન્વહન માટે **ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયમાં** જઈ શકવાનો અધિકાર.

(2) ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને મૂળઅધિકારના સંબંધમાં જેમ કે, બંદી પ્રત્યક્ષીકરણ, પરમાદેશ, પ્રત્યાદેશ, ઉત્પ્રેષણ અધિકાર પૃચ્છા.

iamofficer.com

(3) સંસદને એવી શક્તિ છે કે એ કોઈપણ વિદ્યાલય ના સંબંધમાં નિર્દેશ, આદેશ કે અરજી જાહેર કરી શકે. જોકે એવું પૂર્વ કાયદાકીય તથા ઉપરોક્ત શક્તિઓના આધારે હોવું જોઈએ. અહી કોઈ અન્ય ન્યાયાલય ઉચ્ચ ન્યાયાલય સહિતનો સમાવેશ કરતો નથી. અનુ. ૨૨૬ માં નિર્ધારિત છે કે આ શક્તિ ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાં નિહિત છે.

(4) બંધારણીય સિવાય અન્ય વ્યવસ્થાઓ માટે ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયમાં જવાનો અધિકાર મોકૂફ રાખી શકાય નહી. રાષ્ટ્રપતિ કટોકટીમાં અનુ. 389 હેઠળ સ્થગિત કરી શકે.

- એવા પ્રશ્ન પુછાય કે, કઈ બાબતમાં **ઉચ્ચ ન્યાયાલય** (High court) ની શક્તિ **ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય** (suprime court) કરતાં વધુ છે તે;

<u>જવાબ :</u> - **<u>અનુ. 32 હેઠળ</u>** ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય માત્ર મૂળભૂત અધિકારોના અમલીકરણ સંબંધે ન્યાયાદેશ જાહેર કરી શકે છે જયારે હેઠળ **<u>અનુ. 226</u>** **<u>ઉચ્ચ ન્યાયાલય ' કોઈ પણ અન્ય ઉદ્દેશ્ય'</u>** હેઠળ ન્યાયાદેશ જાહેર કરી શકે છે. અર્થાત **<u>કોઈ સામાન્ય કાયદાકીય અધિકાર સંબંધે પણ</u>**. આમ, આ બાબતમાં **<u>ઉચ્ચ ન્યાયાલયની શક્તિ વધુ શક્તિશાળી</u>** છે.

સુપ્રીમ કોર્ટ	**હાઇકોર્ટ**
<u>અનુચ્છેદ – 32</u>	**<u>અનુચ્છેદ – 226</u>**
<u>સુપ્રીમ કોર્ટને રીટની</u> સત્તા	**<u>હાઈકોર્ટને રીટની</u>** સત્તા
માત્ર **<u>મૂળભૂત અધિકારના</u>** હનન સંબંધે રીટ જાતે કાઢી શકે.	કોઈ પણ **<u>કાયદા સંબંધે રીટ કાઢી</u>** શકે.
અનુ. 32 હેઠળ ઈલાજો પોતાનામાં જ મૂળભૂત અધિકારો છે. આ ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય પોતાના **<u>ન્યાયાદેશ (રીટ) ને નકારી શકે</u>** નહી.	જયારે 226 હેઠળ ઉચ્ચ ન્યાયાલય પોતાના ન્યાયાદેશના સંબંધમાં એના અમલીકરણને **<u>નકારી</u>** શકે છે.
કોઈ પણ **<u>વ્યક્તિ</u>** અથવા **<u>સરકાર</u>** સામે ન્યાયાદેશ (રીટ) કાઢી શકે.	માત્ર **<u>સંબંધિત</u>** રાજ્યના વ્યક્તિ અથવા પોતાન રાજ્યને સંબંધિત મુદ્દામાં અથવા બીજા રાજ્ય સાથે સંબંધિત હોય તો એની સામે **<u>રીટ કાઢી</u>** શકે.

iamofficer.com

- <u>વિવિધ પ્રકારની (ન્યાયાદેશ) રીટ : -</u>

(1) **<u>બંદી પ્રત્યક્ષીકરણ</u>** : - **<u>હેબિયસ કોર્પસ</u>** : - **<u>to Have a body</u>** **અર્થાત '<u>શરીરને હાજર કરો</u>** : જ્યારે કોઈ વ્યક્તિની બીજા વ્યક્તિ દ્વારા અટકાયત લેવામાં આવે ત્યારે તેની અટકાયત કાયદેસરતા ના સંદર્ભે કાઢવામાં આવે છે. જો તેની અટકાયત કાયદેસર ન હોય તો તાત્કાલિક એને છોડી મુકવા જણાવવામાં આવે છે. પરંતુ આવી અટકાયતના સંબંધ નીચેના સંજોગોમાં રીટ કાઢી શકાય નહી જેમકે;

(1) અટકાયત કાયદો મંજુરી આપતો હોય.

(2) કાર્યવાહી કોઈ ધારાસભા કે કોર્ટના તિરસ્કાર બદલ થઈ હોય.

(3) ન્યાયાલય દ્વારા અટકાયત કરવામાં આવી હોય.

(4) અટકાયત ન્યાયાલયના કાર્યક્ષેત્ર બહાર થઇ હોય.

(2) **<u>પરમાદેશ (મેન્ડામસ) :</u>** - કર્તવ્ય બજાવવા ફરજ પાડવા માટે – " **<u>અમે નિયંત્રિત કરીએ છીએ."</u>**

આ એક નિયત્રણ છે જે ન્યાયાલય દ્વારા જાહેર સેવકો સામે કાઢવામાં આવે છે, જેથી તેમના કર્યો અને આ કાર્યોને નકારવાના સંબંધમાં કાઢવામાં આવે છે. આ કોઈપણ જાહેર પરિષદ, અધીનસ્થ ન્યાયાલય, સરકાર સામે સમાન ઉદ્દેશ્ય માટે કાઢવામાં આવે છે. પરંતુ નીચેની બાબતોમાં **<u>પરમાદેશ કાઢી</u>** શકાય નહી, જેમ કે;

(1) **<u>ખાનગી એકમ – વ્યક્તિઓ</u>** સામે.

(2) **<u>ગૈર બંધારણીય</u>** વિભાગ સામે.

(3) જયારે ફરજ સ્વૈચ્છીક હોય, **<u>ફરજિયાત</u>** નહી.

(4) **<u>ભારતના રાષ્ટ્રપતિ, રાજ્યોના રાજ્યપાલ</u>**.

(5) **<u>ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ</u>**.

(3) **પ્રતિષેધ** : - (પ્રોહિબિટરી રીટ)

- શાબ્દિક અર્થ – સ્થગિત કરવું રોકવું. **અટકાવવું.**
- આ રીટ ઉચ્ચ ન્યાયાલય દ્વારા અધીનસ્થ ન્યાયાલાય સામે કોઈ કાર્યવાહી ન થઇ રહી હોય ત્યારે કાઢવામાં આવે છે. જે રીતે પરમાદેશ Direct સક્રિય છે એ રીતે પ્રતિષેધ **Direct** સક્રિય નથી.
- આ રીટ ફક્ત ન્યાયિક અથવા અલપ **ન્યાયિક પ્રાધિકરણ** વિરુધ્ધ જ કાઢવામાં આવે છે.

<u>ઉત્પ્રેષણ - (સર્ટિઓરરી રીટ)</u> :

<u>શાબ્દિક અર્થ</u> : - **<u>'પ્રમાણિત હોવું', 'સુચના આપવી.'</u>**

- ઉચ્ચ અદાલતો નીચલી અદાલતોના દફતરોની ચકાસણી કરે છે.
- આ રીટ ઉચ્ચ ન્યાયાલય દ્વારા અધીનસ્થ ન્યાયાલય વિરુધ્ધ જાહેર કારણમાં આવે છે. ઉત્પ્રેષણ અને પ્રતિ બંને રીટ ન્યાયાલયો અથવા ન્યાયિક કે ન્યાયિકકલ્પ શક્તિઓનો પ્રયોગ કરનાર પ્રાધિકરણ વિરુધ્ધ આપવામાં આવે છે.

<u>અધિકાર પૃચ્છા : - (કવો – વોરન્તો રીટ)</u>

- શાબ્દિક અર્થ – પ્રાધિકૃત યા વોરંટ એવો થાય છે.
- સત્તાને પડકારવા માટે
- આ રીટ કોઈ **<u>વ્યક્તિની જાહેર પદ પરની કાયદેસરતા તપાસે</u>** છે.
- આ રીટ કોઈપણ વ્યક્તિ દ્વારા કાઢવામાં આવી શકે છે. માત્ર પીડિત વ્યક્તિ દ્વારા જ નહી.

<u>અનુ. – 33 -</u> અનુ. ૩૩ સંસદને સત્તા આપે છે કે તે **<u>સશસ્ત્ર બળો, અર્ધ સૈનિક બળો, પુલીસ બળો, ખુફિયા એજંસિયો</u>** અથવા આ દળો, બ્યુરો કે સંગઠનના હેતુઓ માટે સ્થાપેલી **<u>ટેલીકો-મ્યુનિકેશન</u>** પદ્ધતિઓમાં કે તેના સંબંધમાં કામે રાખેલી વ્યક્તિઓ ના મૂળભૂત અધિકારો પર પ્રતિબંધ લગાવી શકે છે.

<u>અનુ. – 34 -</u> કોઈ વિસ્તારમાં **<u>લશ્કરી કાયદો</u>** અમલમાં હોય તે દરમિયાન આ ભાગથી અપાયેલ હકો ઉપર નિયંત્રણ

iamofficer.com

અનુ. – 35 - આ ભાગની જોગવાઈઓને અસરકારક બનાવ્યા માટે કાયદા કરવા બાબત.

- કેટલાક મહત્વના મુદ્દા

(1) **પ્રથમ પછાત વર્ગ આયોગની રચના – 1953** માં કરવામાં આવી જેના અધ્યક્ષ **કાકા કાલેકર** હતા. આ આયોગ રીપોર્ટ **1955** માં પ્રસ્તુત કર્યો.

મૂળભૂત ફરજો – 11

- **રશિયાના બંધારણમાંથી** લેવામાં આવેલી છે.
- મૂળભૂત ફરજો **42 માં બંધારણીય સુધારો- 1976** અંતર્ગત ઉમેરવામાં આવી છે.
- આ ફરજો સંદર્ભે **1976 માં કાંગ્રેસ સરકારે સરદાર સ્વર્ણસિંહ સમિતિની** રચના કરી, એની **ભલામણોના આધારે મુળભુત ફરજો** બંધારણના એક નવા **ભાગ -4 – 6** ને ઉમેરવામાં આવેલ છે. જેમાં માત્ર એક જ અનુચ્છેદ **51 (B)** છે. જેમાં **કુલ – 10** મૂળભૂત ફરજો છે. **51 (A)** જે નીચે મુજબ છે.

(1) બંધારણને વફાદાર રહેવાની અને તેના આદર્શો અને સંસ્થાઓના **રાષ્ટ્રધ્વજનો** અને **રાષ્ટ્રગીતનો** આદર કરવાની.

(2)**આઝાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનાર ઉમદા આદર્શોને** હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની.

(3)ભારતના **સાર્વભૌમત્વ એકતા અને અખંડિતતાનું** સમર્થન કરવાની અને તેનું **રક્ષણ** કરવાની.

(4)દેશનું **રક્ષણ** કરવાની અને **રાષ્ટ્રીય સેવા** બજાવવાની હાકલ થતાં તેમ કરવાની.

(5)**ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક ભેદોથી** પર રહીને **ભારતના તમામ** લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુતાની ભાવનાની વૃધ્ધિ કરવાની; સ્ત્રીઓના **ગૌરવને અપમાન** કરે તેવા વ્યવહારો ત્યજી દેવાની;

(6)આપણી સમન્વિત **સંપત્તિના સમૃધ્ધ વારસાનું** મુલ્ય સમજી તે જાળવી રાખવાની;

(7)**જંગલો, તળાવો, નદીઓ** અને વન્ય પશુપક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું **જતન** કરવાની અને તેની સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખવાની.

(8)**વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતાવાદ અને જીજ્ઞાસા** તથા સુધારણાની ભાવના કેળવવાની.

(9)જાહેર **મિલકતનું રક્ષણ** કરવાની અને **હિંસાનો** ત્યાગ કરવાની'

(10)રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિધ્ધિના વધુ ઉન્નત સોપાનો ભણી સતત પ્રગતિ કરતું રહે માટે વૈયક્તિક અને સામુહિક પ્રવૃતિના તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની.

(11)માતાપિતાએ અથવા વાલીએ **છ થી ચૌદ** વર્ષ સુધીની વયના પોતાના બાળક અથવા પ્રથાપ્રસંગ, પાલ્યને શિક્ષણની તક પૂરી પાડવાની. (આ ફરજ **86** માં બં. સુ. દ્વારા **(2002)** ઉમેરવામાં આવી છે.)

iamofficer.com

પ્રકરણ – 3 રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિધ્ધાંત

- રાજયનીતિના માર્ગદર્શક સિધ્ધાંતોનો ઉલ્લેખ બંધારણના **ભાગ – 4** માં અનુ. **36 થી 51 માં** કરવામાં આવેલ છે.
- આ વિચાર **1937** નિર્મિત **આયર્લેન્ડના બંધારણમાંથી** લેવામાં આવ્યો છે. આયર્લેન્ડના બંધારણમાં આ **સ્પેનના બંધારણમાંથી** લેવામાં આવેલ.
- **ડૉ. આંબેડકરે** આને **' અનોખી વિશેષતા'** તરીકે મૂલવ્યા છે.
- **ગ્રેનવિલ ઓસ્ટિને DPSP** ને **"બંધારણના મૂળ આત્મા"** કહ્યા છે.

❖ **DPSP ની વિશેષતાઓ : -**

- **રાજયાનીતિના માર્ગદર્શક સિધ્ધાંત** જણાવે છે કે, રાજ્ય નીતીઓ અને કાયદાને પ્રભાવી બનાવતા સમયે આ તત્વો (DPSP) ને ધ્યાનમાં રાખશે.
- **ભારત સરકાર અધિ – 1935** માં નિર્દેશક સિધ્ધાંતોને **' નિર્દેશોના હથિયાર'** તરીકે સ્થાપિત કરવામાં આવ્યા છે. **ડૉ. આંબેડકરના** શબ્દોમાં, **' રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિધ્ધાંત'** એવા ઉપકરણો છે. જે ભારત સરકાર અધિ – **1935** અંતર્ગત **બ્રિટિશ** સરકારે દેશના ગવર્નર જનરલથી લઈને ઔપનિવેવિક ગવર્નર જનરલોને આપ્યા હતા. એટલે આને **' નિર્દેશોના હથિયાર'** પણ કહેવામાં આવ્યા છે.
- આધુનિક લોકતાંત્રિક રાજ્યમાં **આર્થિક, સામાજિક અને રાજકિય** વિષયોમાં DPSP મહત્વપૂર્ણ છે.

❖

- **નિર્દેશક તત્વોનો ઉદ્દેશ્ય ન્યાયમાં ઉચ્ચ આદર્શ, સ્વતંત્રતા, સમાનતા માટેનો છે. આનો ઉદ્દેશ્ય 'લોક કલ્યાણકારી રાજ્ય' નું** નિર્માણ કરવાનું છે, ' પુલિસ રાજ્ય' નું નહી, કેજે ઉપનિવેશ કાળમાં હતું. ટૂંકમાં **આર્થિક** અને **સામાજિક લોકતંત્રની** સ્થાપના કરવી.
- **(IMP)** નિર્દેશ તત્વોની પ્રકૃતિ **ગૈર – ન્યાયોચિત** છે. એટલે કે, **એના હનન બદલ ન્યાયાલય દ્વારા લાગું** કરી શકાય નહી. એટલે સરકાર DPSP ને લાગુ કરવા માટે બાધ્ય નથી. **બંધારણ (અનુ. 37)** માં કહેવામાં આવ્યું છે કે રાજ્યની એ **ફરજ રહેશે કે કાયદો બનાવતી વખતે આ તત્વોને ધ્યાનમાં** રાખવા.
- આની પેકૃતિ ગૈર – ન્યાયોચિત હોવા છતાં અદાલત આને **કાયદાની બંધારણીય** માન્યતાના **વિવરણમાં જોવે છે**. ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયે ઘાણીવાર એવી વ્યવસ્થા આપી છે કે કાયદાના નિર્માણ વખતે આ સિધ્ધાંતોના પ્રભાવ જોવા મળે છે. આનો સંબંધ **અનુ. 14 અને અનુ. 19** ના અંતર્ગત જોવામાં આવે છે.

❖ **નિર્દેશક તત્વોનું વર્ગીકરણ** -

બંધારણમાં આવું કોઈ વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું નથી પરંતુ એની દશા અને દિશાના આધારે એનું **ત્રણ શ્રેણીમાં** વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.

1) **સમાજવાદી**
2) **ગાંધીવાદી**
3) **ઉદાર બુધ્ધિજીવી.**

અનુ. 36 - **'રાજ્ય'** નો અર્થ **ભાગ – 3** માં છે તે જ થશે.

iamofficer.com

અનુ. 37 – **ન્યાયાલયથી આ ભાગની** કોઈ જોગવાઈઓનો અમલ કરાવી શકાશે નહી. છતાં તેમાં દર્શા-
વેલા સિધ્ધાંતો દેશના રાજ્ય **વહીવટમાં મૂળભૂત** છે. અને કાયદા કરતી અને આ સિધ્ધાંતો
લાગું પાડવા તે રાજ્યની **ફરજ** છે.

1) સમાજવાદી સિધ્ધાંત : - આ **સિધ્ધાંત સામાજિક** અને **આર્થિક** ન્યાય પ્રદાન કરે છે. તથા **લોક કલ્યાણકારી**
રાજ્યની સ્થાપનાનો માર્ગ મોકળો કરે છે.

અનુ. – 38 – **લોક કલ્યાણની** વૃધ્ધિ માટે રાજ્યે **સર્જવાની સામાજિક વ્યવસ્થા**. **લોકોના કલ્યાણ** અને
સામાજિક અને **આર્થિક ન્યાય** સાથે આર્થી **અસમાનતાને** ઓછી કરી **દુર કરવી**.

અનુ. 39 – **રાજ્યે અનુસરવાના નીતિના** અમુક સિધ્ધાંતો : -

(ક) **પુરુષ અને સ્ત્રી નાગરિકોને આજીવિકાનું** પુરતું **સાધન મેળવવાનો** હક રહે.

(ખ) **સમાજની નૈતિક સાધનસામગ્રીની** માલિકી અને નિયંત્રણનું વિતરણ **લોકહિત** ઉત્તમ રીતે
સધાય એ રીતે થાય,

(ગ) અર્થતંત્રનું સંચાલન, સંપત્તિ અને ઉત્પાદનના સાધનોની લોકહિતને નુકસાન કરે તેવી
જમાવટમાં પરિણમે નહી.

(ધ) **સ્ત્રી – પુરૂષને સમાનકામ માટે સમાન વેતન** મળે.

(ચ) કર્મચારીઓના સ્વાસ્થ્ય અને શક્તિ અને બાળકોની કુમળી વયે દુરુપયોગ ન થાય તથા
તેવા રોજગારમાં ન પડવું પડે.

(છ) **બાળકોને વિકાસની** તક મળી રહે.

અનુ. – 39. 3 – **સામાન્ય ન્યાય તથા ગરીબોને મફત કાનૂની સુવિધા, ઉપલબ્ધ કરાવવી.**

અનુ. 40 – **ગ્રામ પંચાયતોની રચના.**

અનુ. 41 – **બેરોજગારો, વૃધ્ધો**, વિકલાંગોને ઉચિત **શિક્ષણ** અને **જનસંયોગ** ઉપલબ્ધ (પૂરો પાડવો)
કરાવવો.

અનુ. 43 – **કામદારો માટે નિર્વાહ,** વેતન વગેરે. રાજ્ય ઘટતા કાયદા કરીને કે આર્થિક વ્યવસ્થા દ્વારા
અથવા બીજી રીતે ખેતીના, ઉદ્યોગના કે અન્ય તમામ પ્રકારના કામદારોને કામ, નિર્વાહ,
વેતન તેમ જ શિષ્ટ જીવનધોરણની અને ફુરસદના અને સામાજિક અને સંસ્કારીક તકો
ના પુરેપુરા ઉપયોગની ખાતરી આપતી તેમની પરિસ્થિતિ સિદ્ધ કરવા માટે પ્રયત્ન કરશે
અને ખાસ કરીને, ગ્રામ વિસ્તારોમાં વ્યક્તિગત અથવા સહકારી ધોરણે **ગૃહઉદ્યોગોની**
અભિવૃદ્ધિ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે.

અનુ. 43 – ૬ : - ઉદ્યોગના વહીવટમાં કામદારોની ભાગીદારી ઉદ્યોગ વહીવટમાં કર્મચારીઓની સહભાગીતા
તથા સુરક્ષાના પગલાં લેવા.

અનુ. 47 – પોષણ અને જીવનધોરણ **ઉંચા લાવવાની** તથા જાહેર આરોગ્ય સુધારવાની રાજ્યની ફરજ.

iamofficer.com

(2) **ગાંધીવાદી સિધ્ધાંત : -** આ સિધ્ધાંત ગાંધીવાદી વિચારધારા પર આધારિત છે. ગાંધીજીના સપનાઓને સાકાર કરવા એમના **કેટલાક વિચારોને** આ DPSP માં લેવામાં આવ્યા છે. જે **રાજ્ય જોડે**થી અપેક્ષા રાખે છે કે;

અનુ. ૪૦ – **ગ્રામ પંચાયતોની** રચના કરવા રાજ્ય પગલાં ભરશે અને **સ્વરાજ્યના એકમ** તરીકે તેઓ કાર્ય કરી શકે તે માટે તેમને જરૂરી સત્તા અને **અધિકાર આપશે.**

અનુ. 43 - **ગ્રામ્ય ક્ષેત્રે કુટીર ઉદ્યોગને** પ્રોત્સાહન.

અનુ. 46 – અનુ. જાતી, સનું. જનજાતિ આદિજાતિઓ અને બીજા નબળા વર્ગોના શૈક્ષિણક તથા આર્થિક હિતોની અભિવૃદ્ધિ. ટૂંકમાં તેમને અન્યાય અને શોષણથી સુરક્ષા પ્રદાન કરવી.

અનુ. 47 – સ્વાસ્થ્ય માટે નુકસાનદાયક નશીલા **પ્રદાર્થો, મદિરા ડ્રગના ઉપભોગ** પર પ્રતિબંધ.

અનુ.48 – **ખેતિ અને પશુપાલનની વ્યવસ્થા ગાઉં વાછરડાં અને અન્ય દુધાળું પશુઓની કતલ (બલી) પર પ્રતિબંધ તથા** તેમની સંખ્યા વધારવા માટે પ્રોત્સાહન.

(3) **ઉદાર બૌધ્ધિક સિધ્ધાંત** – **સ્વતંત્રતાની** વિચારસરણી પર આધારીત છે.

અનુ.44 – **ભારતના રાજ્યક્ષેત્રેમાં** નાગરીકો માટે એક સરખો **દીવાની કાયદો** થાય તેમ કરવા માટે રાજ્ય પ્રયત્ન કરશે.

અનુ. 45 – બાળપણમાં પ્રારંભીક દેખભાળ અને **છ** વરસની ઉમંર ત્યાર પછી શિક્ષણની વ્યવસ્થા પૂરી પાડતી જોગવાઈ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે.

અનુ.48 – **પશુ ચિકત્સા** તથા **કૃષિમાં** આધુનિકરણ અને વૈજ્ઞાનિક ધોરણે વ્યવસ્થા.

અનુ.48 – (ક) - **પર્યાવરણની સુરક્ષા, વન્યજીવો અને વનોની સુરક્ષા.**

અનુ. 49 – **રાષ્ટ્રીય મહત્વના સ્મારકોને અને સ્થળો અને વસ્તુઓનું રક્ષણ.**

અનુ. 50 - રાજ્ય સેવાઓમાં **ન્યાયતંત્રને કારોબારીથી અલગ કરવા રાજ્ય પગલાં** ભરશે.

અનુ. 51 – અન્ય : - પ્રયત્નશીલ રહેશે.

- **આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ** અને **સલામતીની** અભિવૃધ્ધિ કરવા.
- **રાષ્ટ્રને વચ્ચે ન્યાયી** તથા **માનભર્યા** સંબંધો નિભાવવા.
- સંગઠિત પ્રજાઓમાં એકબીજા સાથે વ્યહારમાં આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદા અને સંધીઓને લગતી ફરજો પ્રત્યે આદર કરવા.
- લવાદી દ્વારા આંતરરાષ્ટ્રીય તકરારની પતાવતને ઉત્તેજન આપવા.

iamofficer.com

❖ <u>તફાવત</u>

<u>મૂળભૂત અધિકારો</u>	<u>રાજ્યનીતીના માર્ગદર્શક સિધ્ધાંતો</u>
1. આ નકારાત્મક છે જેમ કે, રાજ્યને કેટલીક બાબતો પર કાર્ય કરતાં રોકે છે.	1. હકારાત્મક છે. રાજ્યની કેટલીક બાબતો માટે આની જરૂરીયાત રહે છે.
2. આ ન્યાયોચિત છે. આના હનન બદલ ન્યાયાલય દ્વારા લાગુ કરાવી શકાય છે.	3. ગૈર – ન્યાયોચિત છે. ન્યાયાલય દ્વારા લાગુ કરી શકાય છે.
4. આનું લક્ષ્ય દેશમાં લોકતાંત્રિક રાજ્યવ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવાનું છે.	3 ઉદ્દેશ્ય સામાજિક – આર્થિક લોકતંત્રની સ્થાપના કરવાનું છે.
5. આ કાયદાકીય રીતે માન્ય છે.	4 આને નૈતિક – રાજકીય માન્યતા પ્રાપ્ત છે.
6. વ્યક્તિગત કલ્યાણને પ્રોત્સાહન આપે છે. આ રીતે, વૈક્તિક છે.	5 સમુદાય કલ્યાણને પ્રોત્સાહિત કરે છે, આ રીતે સામાજિક છે.
7. લાગું કરવા કાયદાની જરૂરિયાત નથી. સ્વત : લાગું છે.	6 લાગું કરવા કાયદાની આવશ્યકતા (જરૂરી) પડે છે. સ્વત : લાગુ નથી થતાં.
8. ન્યાયાલય, કોઈ પણ મૂળઅધિકારના હનન બદલ એ કાયદાને ગૈર – બંધારણીય ‘શૂન્ય’ જાહેર કરી શકે છે.	7 કોઈ નિર્દેશક સિધ્ધાંતના હનન બદલ ન્યાયાલય કોઈ કાયદાની જાહેરાત કરી શકે નહી. જો કે, આજે કાયદાકીય માન્યતા આપી પ્રભાવી બનાવી શકાય.

❖ <u>**ટકરાવ –**</u> વર્તમાન સ્થિતિમાં મૂળ અધિકાર **DPSP** કરતાં ઉચ્ચતર છે પરંતુ **DPSP** ને પણ લાગું કરી શકાય છે. સંસદ DPSP ને લાગું કરવા મૂળભૂત અધિકારોમાં સંશોધન કરી શકે છે. પરંતુ તેમાં બંધારણના મૂળ ઢાંચામાં (પરિવર્તન) ક્ષતિ ન થવી જોઈએ.

(4) Judiciary (ન્યાયતંત્ર)

<u>**અનુચ્છેદ – 124 -**</u> <u>**ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયોની સ્થાપના અને રચના**</u>

(1) ભારતનું <u>**એક ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય**</u> રહેશે, જે ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિનું અને કાયદાથી સંસદ વધુ સંખ્યા કરાવે નહી ત્યાં સુધી વધુમાં વધુ સાત ન્યાયાધિશનું બનશે.

(2) પોતે આ હેતુ માટે જરૂરી ગણે તેવા ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય અને રાજ્યોના ઉચ્ચ ન્યાયાલયોના ન્યાયાધીશો સાથે વિચાર વિનિમય કર્યા પછી, <u>**રાષ્ટ્રપતી પોતાના સહી સિક્કાવાળા**</u> <u>**આદેશપત્રથી ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના દરેક ન્યાયાધીશને નીમશે**</u>, જે પાંસઠ વર્ષની ઉંમર થાય ત્યાં સુધી હોદ્દો ધરાવી શકશે. પરંતુ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સિવાયના કોઈ ન્યાયાધિશની નિમણુંકની બાબતમાં હંમેશા <u>**મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ**</u> સાથે વિચારવિનિમય કરવામાં આવશે.

iamofficer.com

વધુમાં ;

- કોઈ **ન્યાયાધિશ, રાષ્ટ્રપતિને** સંબોધીને પોતાની સહીથી કરેલા લખાણથી પોતાના **હોદ્દાનું રાજીનામું આપી શકાશે**;

124 (૨) ક : - સંસદ કાયદાથી ઠરાવે એના સતાધિકારી દ્વારા અને તેવી રીતે ઉચ્ચતમ ન્યાયાધીશ-
ની ઉંમર નક્કિ કરવામાં આવે છે.

124 (3) : -**ન્યાયાધિશ માટેની લાયકાત.**

ભારતના નાગરિક હોવા જોઈએ.

(ક) કોઈ **ઉચ્ચ ન્યાયાલયની** અથવા એક પછી એક બે કે થી વધુ **ઉચ્ચ ન્યાયાલયોની ઓછા માં ઓછા પાંચ વર્ષથી સુધી ન્યાયાધીશ** રહેલા હોય અથવા

(ખ) **કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલય** અથવા એક પછી એક બે વધુ **ઉચ્ચ ન્યાયાલયોની ઓછામાં ઓછા દસ વર્ષ સુધી એડવોકેટ** રહ્યા હોય અથવા

(ગ) રાષ્ટ્રપતિના અભિપ્રાય પ્રમાણે નામાંકિત કાયદા નિષ્ણાંત હોવા જોઈએ.

અનુ. 124 (4) – મહાભિયોગ – ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશને હટાવવાની પ્રક્રિયા

સાબિત થયેલ ગેરવર્તુક અથવા અપાત્રતાને કારણે ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના કોઈ ન્યાયાધીશને હોદ્દા પરથી દેર કરવા **માટે સંસદના દરેક ગૃહે** તે ગૃહની કુલ સભ્ય સંખ્યાની બહુમતીના તથા તે ગૃહના હાજર રહીને મત આપનારા ઓછામાં **ઓછા** $\frac{2}{3}$ સભ્યોની બહુમતીના ટેકાવાળું નિવેદન રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ એક જ સત્રમાં સજું કર્યું હોય તે પછી રાષ્ટ્રપતિએ કરેલ હુકમ સિવાય, તેમને હોદ્દા પરથી દુર કરી **શકાશે નહી.**

અનુ. 124 (5) – ઉપરોક્ત ખંડ (4) હેઠળ નિવેદન સજું કરવા માટેની અને ન્યાધીશની ગેરવર્તુણક કે અપાત્રતાની તપાસ અને સાબિતી માટેની કાર્યરીતી નું નિયમન સંસદ કાયદાથી કરી શકાશે.

અનુ. 124(6) – રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ હોદ્દાના શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ તથા પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર પોતાની સહી કરશે.

અનુ.124 (7) – આ હોદ્દો ધરાવી મુકેલ વ્યક્તિ ભારતના રાજ્યક્ષેત્રની અંદરના કોઈ ન્યાયાલય અથવા સત્રાધારી સમક્ષ વકીલાત કે કામકાજ કરી શકાશે નહી.

અનુ. 125 – ન્યાયાધીશનો પગાર વગેરે.

(1) **સંસદે કરેલા કાયદાથી નક્કિ કરવામાં આવે તેવો પગાર** અને તે અર્થે જોગવાઈ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી **બીજી અનુંસુચિતમાં** નિર્દિષ્ટ કરેલ પગાર આપવામાં આવશે.

(2) વિશેષાધિકાર, ભથ્થા, રની વગેરેની જોગવાઈ.

અનુ.126 - કામચલાઉ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ નિમણુંક.

મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિનો હોદ્દો ખાલી હોય ત્યારે રાષ્ટ્રપતિ ન્યાયાધીશો પૈકી કોઈ એકની કામચલાઉ નિમણુંક કરશે.

અનુ. 127 – ત્તદર્થ ન્યાયાધીશોની નિમણુંક.

iamofficer.com

જો કોઈ સમયે **ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયનું** સત્ર યોજવા જો કોઈ સમયે જરૂરી કોરમ ન થાય તો **ઉચ્ચ ન્યાયાલયના** ન્યાધીશને આ જગ્યાએ ત્તદર્થ નિમણુંક આપી શકાશે.

અનુ.128 – ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયોની બેઠકમાં નિવૃત ન્યાયાધીશની હાજરી.

અનુ.129 - ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય રેકર્ડ ન્યાયાલય રહેશે.

અનુ. 130 – ન્યાયાલયનું સ્થળ : -

દિલ્હી અથવા **CJI રાષ્ટ્રપતિની મંજુરી લઇ નક્કિ** કરી **તે જગ્યા**.

- ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ન્યાધીશને હટાવવા નીચેના પ્રકિયા છે. **(મહાભિયોગ) કલમ- 124(4)**
- આવો પ્રસ્તાવ લોકસભાના **100 સભ્યો** અથવા રાજ્યસભાના **50 સભ્યોની** સહી કર્યો બાદ અધ્યક્ષ / સભાપતિને સોપવામાં આવે છે.
- અધ્યક્ષ આવા પ્રસ્તાવને **સામેલ કરી** શકે છે અથવા એનો **અસ્વીકાર** પણ કરી શકે છે.
- જો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો અધ્યક્ષ / ચેરમેન તપાસ માટે **એક ત્રણ સભ્યોની સમિતિની રચના** કરવાની થશે.
- આ **સમિતિમાં** (A) **મુખ્ય ન્યાયાધીશ** અથવા **ઉચ્ચતમ ન્યાયાધીશ** (B) કોઈ **ઉચ્ચ ન્યાયાલયનો** મુખ્ય ન્યાયાધીશ (C) **માનનીય ન્યાયાવિદ (એટર્નીજનરલ)**
- જો આ સમિતિ ન્યાયાધીશને દુર્વ્યવહારનો દીષિત ઠરાવે તો સદન આવી ભલામણને અનુમોદન આપે છે.
- વિશેષ લઘુમતી
- (IMP) આજ સુધી આવો મહાભિયોગ (1991 – 93) વિ. રામસ્વામી – સમક્ષ લગાડેલ પરંતુ લોકસભામાં અનુમોદન ન મળ્યું.

- **ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયની સ્વતંત્રતા**
  - **નિમણુંકની પ્રક્રિયા** : - સુપ્રિમ **કોર્ટના ન્યાધીશની નિમણુંક** રાષ્ટ્રપતિ ન્યાયિક સભ્યોની સલાહથી કરે છે. આમ, આ **નિમણુંક** રાજકીય નથી.
  - **કાર્યકાળની સુરક્ષા** : - મહાભિયોગ **/ 65 વર્ષની** વય સિવાય દુર કરી શકાય નહી.
  - **નિશ્રિત સેવા શર્તો** : - **સંસદ વેતન, ભથ્થા,** સુવિધા કાયદા દ્વારા નક્કિ કરે છે. **એમાં કાપ** મૂકી શકાય નહી.
  - **સંચિત નિધિમાંથી વ્યય** : **- ઉચ્ચતમ** ન્યાયાલયના **ન્યાધીશોના પગાર, ભથ્થા- પેંશન** વહીવટી ખર્ચ **સંચિત નિધિમાંથી** વ્યય થાય છે.
  - **ન્યાયાધીશોના વ્યવહાર પર ચર્ચા થઈ શક્તિ નથી** : - સંસદમાં મહાભિયોગ સિવાય **આવી ચર્ચા** થઇ શક્તિ નથી.
  - **નિવૃત્તિ પછી કાર્ય પર પ્રતિબંધ** : - નિવૃત્તિ પછી ભારતના **કોઈ પણ ન્યાયાલય, સંસ્થા, એકમમાં** કામ કરી શકે નહી.
  - પોતાના તિરસ્કાર બદલ દંડ : - **contempt of court** માં દંડ કરી શકાશે.
  - પોતાના સ્ટાફની નિમણુંકની સ્વતંત્રતા – આવી નિમણુંક કરી શકે.

iamofficer.com

- ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ન્યાયક્ષેત્રમાં વૃધ્ધિ કરી શકાય પરંતુ કાપ મૂકી ને

- **ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને શક્તિઓ અને ક્ષેત્રાધિકાર**

- **મુળ ક્ષેત્રાધિકાર : -**
  - કેન્દ્ર – તથા એક અથવા વધુ રાજ્યના વિવાદ સંભાળે છે.
  - કેન્દ્ર – તથા કોઈ રાજ્ય-રાજ્યોનું એક બાજુ અને બીજા રાજ્યોનું એક બાજુ હોવું.
  - બે – કે વધુ રાજ્યો વચ્ચેના વિવાદ.
  - કેટલીક બાબતો સુપ્રિમ કોર્ટના ક્ષેત્રાધિકારમાં આવતી નથી.

- **બે બાબતો**

(1) **(IMP) જાહેર મહત્વના કોઈ** મુદ્દા પર કાયદાકીય પ્રશ્ન ઊભો થાય.

(2) કોઈ પૂર્વ **બંધારણીય સંધિ,** સમજુતી વગેરે સમાન મુદ્દાઓ પર વિવાદ ઉત્પન્ન થયો હોય

- પ્રથમ બાબતમાં સુપ્રિમ કોર્ટ સલાહ આપી પણ શકે અને **ન પણ આપે**.
- બીજી બાબતમાં **સલાહ આપવી ફરજિયાત** છે.

- **રાષ્ટ્રપતિ આ સલાહો માનવા બંધાયેલ નથી.**
- **અભિલેખ (રેકોર્ડ) ન્યાયાલય : - (129)**

(1) સુપ્રિમ કોર્ટની કાર્યવાહી અને ચુકાદો જાહેર **રેકોર્ડ** તથા પુરા **અવશેષો**ના સ્વરૂપમાં રાખવામાં આવશે. આ **કાનૂની સંદર્ભો** તરીકે સ્વીકારવામાં આવશે.

(2) પોતાની અવહેલના **(તિરસ્કાર)** **બદલ દંડ** કરી શકાશે. (**6 વર્ષ જેલ/2000 દંડ**)

- **ન્યાયિક પુનર્વિલોકનની શક્તિ :-**

કેન્દ્ર, રાજ્યની કાયદાકીય તથા **કામગીરી પર નજર** રાખે છે, **પરીક્ષણ કરશે**. એમાં હનન જોવા મળે તો **એને 'શૂન્ય'** જાહેર કરી શકે. નીચે મુજબની આવશ્યકતા માટે **ન્યાયિક પુનર્વિલોકન** થાય છે.

- **બંધારણની સર્વોચ્ચતા** જાળવી રાખવા.
- **સંઘીય સમાનતા** જાળવી રાખવા.
- **નાગરિકોના મૂળ** અધિકારોની રક્ષણ કરવા.

- **સુપ્રિમ કોર્ટના મૂળક્ષેત્રાધિકારમ,માં નીચેની બાબતો આવતી નથી.**

1) કોઈ **વિવાદ** જે કોઈ પૂર્વ **બંધારણીય સંધિ, સમજુતી, મિશ્રણ**, સનદ તથા **અન્ય સમાન સંસ્થાઓને** લઈને થયો હોય.
2) વિવાદ જે સંધિ, સમજુતી વગેરેમાં થયો હોય જેમાં ખાસ વ્યવસ્થા કરેલી હોય કે **સંબંધિત ન્યાયક્ષેત્ર એ ન્યાયક્ષેત્રમાં** સમાવિષ્ટ નથી.
3) **આંતર – રાજ્ય જળ વિવાદ**
4) **નાણાપંચના સંદર્ભની બાબતો.**
5) **કેન્દ્ર – રાજ્ય** વચ્ચેના કેટલાક **ખર્ચાઓ, પેંશન** વગેરેની સમજૂતીઓ.

iamofficer.com

6) **કેન્દ્ર – રાજ્ય** વચ્ચેના **વાણિજ્યિક પ્રકૃતિના** સાધારણ વિવાદ.

7) કેન્દ્ર વિરુધ્ધ **રાજ્યના કોઈ નુકસાનની** ભરપાઈ.

❖ **પુનર્વિચાર ક્ષેત્રાધિકાર : -**

ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને નીચેની બાબતોમાં **પુનર્વિચારનો ક્ષેત્રાધિકાર છે.**

1) **બંધારણીય બાબતોમાં.**

2) **દીવાની બાબતોમાં.**

3) **ગુનાકીય બાબતોમાં.**

4) **વિશેષ અવકાશ દ્વારા :** ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય ને એવો અધિકાર છે કે તે **પોતાના મત કોઈ પણ ચુકાદા સાથે સંબંધિત બાબતમાં આપી શકે** છે.

❖ **સલાહકાર ક્ષેત્રાધિકાર : -**

અનુ. 143 હેઠળ રાષ્ટ્રપતિ બે બાબતોમાં સલાહ માંગી શકે.

❖ **અન્ય શક્તિઓ : -**

- **રાષ્ટ્રપતિ** – ઉપરાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણીમાં કોઈ વિવાદ થાય તો એનો નિકાલ.
- સંઘ – લોકસેવા આયોગના અધ્યક્ષ – સભ્યોની કામગીરી, વ્યવહાર, આચરણની તપાસ કરે છે. ને દોષિત કરે તો રાષ્ટ્રપતિને તેઓના હોદ્દા પરથી દુર કરવા કહે છે. રાષ્ટ્રપતિ આ સલાહ માનવા બંધાયેલા છે.
- **અનુ. 137** : - પોતાના જ ચુકાદાની સમીક્ષા કરવાની શક્તિ છે. ટૂંકમાં સ્વયં સુધાર સંસ્થા છે. ઉ.દા. ગોલખનાથ **(1964)** ચુકાદો કેશવાનંદ ભરતી **(1973)** માં બદલી નાખ્યો.
- ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાં પડતર કેસો માગી ચલાવી શકે કે બીજા ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાં સ્થાનાંતરિત કરી શકે.
- આનો કાયદો ભારતના દરેક ન્યાયાલય માટે બાધ્ય છે.
- (IMP) બંધારણની વ્યાખ્યા કરવાનો એકમાત્ર અધિકારી.
- ન્યાયિક અધ્યક્ષની શક્તિ છે જે એક ન્યાયાલયોની ક્રિયા પર નિયત્રણ મુકે છે.

ઉચ્ચ ન્યાયાલય

(High court) 214

અનુ. 214 – દરેક રાજ્યો માટે એક **ઉચ્ચ ન્યાયાલય રહેશે.**

અનુ. 215 - દરેક ઉચ્ચ **ન્યાયાલય રેકોર્ડ ન્યાયાલય** રહેશે અને તેણે પોતાના તિરસ્કાર માટે શિક્ષા કરવાની સતા સહિત એવા ન્યાયાલયની તમામ સતા રહેશે.

અનુ. 216 – દરેક ઉચ્ચ ન્યાયાલય **એક મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ** અને **રાષ્ટ્રપતિ** વખતોવખત **નીમવા જરૂરી ગણે એવા** બીજા ન્યાયાધીશોનું બનશે.

અનુ. 217 – **ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયધીશની** નિમણુંક અને **તેના હોદ્દાની** શરતો : -

iamofficer.com

(1) ભારતના **મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સાથે રાજ્યના રાજ્યપાલ** સાથે અને મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સિવાયના બીજા ન્યાયાધીશની નિમણુંકની બાબતમાં, તે **ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સાથે વિચાર વિનિમય** કર્યા પછી, **રાષ્ટ્રપતિ** પોતાના સહી સિક્કાવાળા આદેશપત્રથી ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશને નીમશે. **(62)** વર્ષની ઉંમર સુધી હોદ્દો ધરાવશે. પરંતુ

(ક) **કોઈ ન્યાયાધીશ રાષ્ટ્રપતિને સંબોધીને** પોતાનું રાજીનામું આપી શકશે.

(ખ) 124(4) હેઠળ હટાવી શકાશે.

(ગ) બીજા ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયમાં બઢતી અથવા ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાં બદલી થતાં જગ્યા ખાલી પડશે.

અનુ. 223 – કાર્યકારી મુખ્ય **ન્યાયમૂર્તિની** નિમણુંક.

અનુ. 224 – વધારાના **અને કાર્યકારી ન્યાયાધીશોની** નિમણુંક.

અનુ. 224 (6) – ઉચ્ચ ન્યાયાલયોની બેઠકમાં **નિવૃત ન્યાયાધીશોની** નિમણુંક.

અનુ. 225 – વિદ્યમાન ઉચ્ચ ન્યાયાલયોની બહુમત .

અનુ. 226 – અમુક રીટ કાયદાની **ઉચ્ચ ન્યાયાલયોની** સત્તા : -

32 હેઠળ સુપ્રીમને સત્તા છે તે ' High court' પણ છે.

અનુ. 229 – **ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયનું** વહીવટી ખર્ચ **રાજ્યના એકત્રિત ફંડ** ખાતે ઉધરાવવામાં આવશે.

અધીનસ્થ ન્યાયાલય

(Sub. Ordinates courts)

અનુ. **233 થી 237 તાબાના ન્યાયાલયનો વ્યવસ્થા** અંગેનો ઉલ્લેખ છે.

અનુ. 233 – **જિલ્લા ન્યાયાધીશોની** નિમણુંક.

- (2) **ભારતના નાગરિક** હોવા જોઈએ. હાઈકોર્ટ ન્યાયાધિશ બનવા.

(ક) ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં **ઓછામાં ઓછા દસ વર્ષ સુધી** કોઈ **ન્યાયિક હોદ્દો** ધરાવ્યો હોવોવ જોઈએ.

(ખ) તે ઉચ્ચ ન્યાયાલય અથવા એક પછી એક એવા બે કે વધુ ન્યાયાલયોની **ઓછામાં ઓછા દસ વર્ષ સુધી એડવોકેટ** તરીકે રહ્યા હોય.

અનુ. 218 – ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય અંગેની અમુક જોગવાઈઓ ઉચ્ચ ન્યાયાલયને લાગુ પાડવા બાબતો.

અનુ. 219 – **ઉચ્ચ ન્યાયાલયોના ન્યાયાધીશઓ લેવાના શપથ** અથવા **પ્રતિજ્ઞા** (**રાજ્યપાલ શપથ** લેવડાવે)

અનુ. 220 – **કાયમી ન્યાયાધીશ થયા પછી વકીલાત કરવા** ઉપર **નિયંત્રણ.**

અનુ. 221 - ન્યાયાધીશના પગાર અંગે.

- **સંસદે કરેલ કાયદાનુસાર પગાર**.
- સંસદે કરેલ કાયદાનુસાર ભથ્થા, રજા અને પેન્શન ના હક મળશે.

અનુ. 222 – **(IMP) CJI સાથે વિચારવિનિમય** કરી **રાષ્ટ્રપતિ** કોઈ **ન્યાયાધીશની** એક ઉચ્ચ **ન્યાયાલય-**

iamofficer.com

માંથી બીજા કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાં બદલી કરી શકશે.

ભાગ – 11 માં કલમ – 245 થી કલમ 300 (A) સુધી.

5. કેન્દ્ર – રાજ્ય સંબંધ

ભારતનું બંધારણનું **સ્વરૂપ સંઘીય** છે તથા શક્તિઓનું વિતરણ **કેન્દ્ર અને રાજ્ય વચ્ચે** થયેલું છે. તેમાં **ત્રણ પ્રકારની સત્તાની વહેચણી** થયેલી છે.

1) ધારાકીય સંબંધો (**ધારાકિય સત્તાની** વહેચણી)
2) **વહીવટી સંબંધ** અને
3) **નાણાકીય** સંબંધ

ધારાકિય સંબંધો - **અનુ. 245 થી 255** સુધી આવા **સંબંધોની ચર્ચા** કરવામાં આવી છે.

અનુ. 245 – (1) આ **બંધારણની જોગવાઈઓને** આધીન રહીને, **સંસદ ભારતના** સમગ્ર **રાજ્યક્ષેત્ર** કે તેના કોઈ ભાગ માટે **કાયદા કરી** શકશે, અને **રાજ્યનું વિધાનમંડળ સમગ્ર રાજ્ય કે તેના કોઈ ભાગ** માટે કાયદા કરી શકાશે.

- **કેન્દ્ર આને રાજ્ય વિધાનનો ક્ષેત્રીય વિસ્તાર :-**
  - **સંસદ સમગ્ર ભારતમાં** કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં કાયદા બનાવી શકે છે. ભારતક્ષેત્રમાં કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ, રાજ્ય કે અન્ય ક્ષેત્રને સામેલ કરી શકે છે.
  - **રાજય વિધાનમંડળ** રાજ્યના ક્ષેત્રમાં **કાયદા** બનાવી શકે.
  - **માત્ર સંસદ** '**વધારાની ક્ષેત્રીય વિધાન**' બનાવી શકે. સંસદનો કાયદો **ભારતીય નાગરિક** પર **એની વિશ્વની** કયાંય પણ **સંપત્તિ** હોય તો તેના પર લાગું પડે છે.
- **કેન્દ્ર – રાજ્ય સંબંધમાં કેટલાક મહત્વના તથ્યો . (રાજ્ય યાદીમાં કેન્દ્ર ક્યાં સંજોગોમાં કાયદો કરી શકશે)**

અનુ. 249 - જો **રાજ્યસભા** એવી જાહેરાત કરે કે, **રાષ્ટ્રહિતમાં** સંસદે રાજય યાદીના વિતન માં કાયદો બનાવવો જોઈએ, ત્યારે સંસદ આ મુદ્દા પર કાયદો બનાવવા પ્રભાવી થશે. આ પ્રસ્તાવમાં ઉપસ્થિત **સભ્યોમાંથી $\frac{2}{3}$** નું સમર્થન જરૂરી છે. તથા આ પ્રસ્તાવ એક વર્ષ સુધી **પ્રભાવી રહેશે**.

અનુ. 250 - **રાષ્ટ્રીય કટોકટી દરમ્યાન રાજ્યની શક્તિઓ સંસદ અધિગ્રહણ** કરી નાખે છે તથા આ વ્યવસ્થા કટોકટી સમાપ્ત **થયાં બાદ** છ (6) **મહિના સુધી** લાગું રહેશે.

અનુ. 252 - **રાજ્યો દ્વારા** (બે કે તેથી વધુ) વિનંતી કરવામાં આવે ત્યારે આ યાદીમાં **સંસદ કાયદો** બનાવશે.

ઉ.દા. **પુરસ્કાર પ્રતિયોગિતા અધિ** – 1955 **વન્ય સરંક્ષણ ધારો** – 1972, **જળ પ્રદુષણ નિયંત્રણ નિવારણ** ધારો – 1974, શહરી ભૂમિ અધિ- 1976, માનવ અંગોનું **પ્રત્યારોપણ અધિ -1994**

- **સંસદનો** કાયદો નીચેની બાબતોમાં લાગુ **પડતો નથી.**

iamofficer.com

- રાષ્ટ્રપતિ શાંતિ, ઉન્નતિ તથા સારી **સરકાર માટે કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશમાં નિયમો બનાવી શકે છે**. અંદામાન – નિકોબાર, લક્ષ્યદ્રિપ, દાદરા નગર હવેલી, દીવ- દમણ વગેરે.
- **રાજ્યપાલને** એવી શક્તિ છે કે એ સંસદના કોઈ **વિધેયકને ક્રમબધ્ધ** સેવામાં લાગું કરે અથવા એમાં વિશેષ **સંશોધન** કરી લાગુ કરે.
- અસમના રાજ્યપાલ કોઈ વિધેયકને જનજાતિય ક્ષેત્રમાં લાગુ નહી કરી શકે. રાષ્ટ્રપતિને પણ આવી શક્તિ જનજાતિય ક્ષેત્રો જેવા કે મેઘાલય, ત્રિપુરા અને મિજોરમમાં છે.

❖ **ધારાકિય શક્તિઓની વહેચણી :-**

બંધારણની સાતમી અનુસૂચિમાં કેન્દ્ર અને રાજ્ય યાદીના વિષયોમાં **વિસ્તરીય વ્યવસ્થા** છે.

સૂચી : - 1 :- **કેન્દ્ર યાદીના વિષય** જેના કેન્દ્રને કાયદા બનાવવાની સતા છે. એમાં **કુલ 99 (મૂળ-97) વિષય** છે. જેવા કે **સરંક્ષણ, બેંક વિદેશનીતિ, મુદ્રા, પરમાણુ ઊર્જા, વીમા, સંચાર, કેન્દ્ર – રાજ્ય વ્યાપાર, વસ્તી ગણતરી** વગેરે.

અનુ. 253 - **આંતરરાષ્ટ્રીય સંધિને લાગુ કરવા આ યાદીમાં** સંસદ કાયદો બનાવી શકશે.

- રાષ્ટ્રપતિ શાસન દરમિયાન સંસદ સ્વર બનાવેલ કાયદો પ્રભાવી રહેશે.
- **રાજ્ય વિધાન મંડળ પર કેન્દ્રનું નિયંત્રણ**
  - કેટલાક અધ્યાદેશોને રાજ્યપાલ રાષ્ટ્રપતિની સંસ્તુતિ માટે સુરક્ષિત રાખી શકે છે. રાષ્ટ્રપતિ એના પર વિશેષ વીટો લગાડી શકે છે.
  - **રાજ્યયાદીના** કેટલીકબાબતોમાં અધ્યાદેશ માત્ર રાષ્ટ્રપતિની મંજુરી બાદ જ લાવી શકાય છે.
  - **રાષ્ટ્રપતિ રાજ્ય વિધાનમંડળ** દ્વારા પસાર કરેલ ધન કે વિત્ત **વિધેયકને** નાણાકીય કટોકટી દરમિયાન સુરક્ષિત રાખવાનો **નિર્દેશ** આપી શકે છે.

❖ **કેન્દ્ર રાજ્ય વચ્ચે વહીવટી સંબંધો : -**

અનુ. 256 થી અનુ. 263

અનુ . 256 : - રાજ્યો અને સંઘની ફરજ : -

દરેક **રાજ્યોની કારોબારીની** સતા એવી રીતે વાપરવી જોઈએ જેથી સંસદે બનાવેલા કાયદાનું પાલન થાય.

- જરૂર જણાયે ભારત સરકાર આમ આદેશો પણ આપી શકે શકશે.

- **રાજ્યોને કેન્દ્ર દ્વારા નિર્દેશ : -**

અનુ. 257 : - **અમુક સંજોગોમાં રાજ્યો પર સંઘનું નિયંત્રણ** : -

- **સંચાર સાધનો બનાવવા તથા એની** જાળવણી
- **રેલવે પદાર્થોનું** રક્ષણ.
- **પ્રાથમિક શિક્ષણમાં માતૃભાષા શીખવાની** વ્યવસ્થા.
- **અનુ. જનજાતિના** કલ્યાણ માત્ર યોજના. આં બાબતે અનુ. ૩65 હેઠળ પણ નિર્દેશ લાગુ પડે છે.

❖ **કેન્દ્ર રાજ્ય સહયોગ : -**

iamofficer.com

અનુ. – 262 : - આંતરરાજ્ય નદીઓ અથવા નદી ખીણોના પાણી **તકરારોનો ન્યાય નિર્ણય.**

અનુ. -263 : - **રાષ્ટ્રપતિ આંતરરાજ્ય પરિષદની રચના રાજ્ય – કેન્દ્ર વચ્ચેના સામુહિક વિષયોની** તપાસ કે ચર્ચા માટે કરી શકે છે. આવી પરિષદ **1940 માં બનાવી** હતી.

❖ **કેન્દ્ર – રાજ્ય વચ્ચે નાણાકીય સંબંધ : -**

કર નાખવાની શક્તિ : -

અનુ. 265 : - કાયદાથી મળેલા અધિકાર **સિવાય કર નાંખવા** નહી.

➢ **કર ઉઘરાવવાની સત્તાની વહેચણી**

- **સંસદ** પાસે **કેન્દ્ર યાદી** (**સંખ્યા – 14**) ની બાબતમાં કર નક્કી કરવાનો **વિશેષાધિકાર** છે.
- **રાજ્ય વિધાનમંડળ** પાસે રાજ્ય યાદી **(સંખ્યા – 20)** ની **બાબતમાં કર નક્કિ કરવાનો** વિશેષાધિકાર છે.
- સંસદ – રજય વિધાનમંડળ **બંનેને કર (સંખ્યા – 3)** નો **અધિકાર** છે. (સયુક્ત)
- આમાં પણ મૂળ શકિત સંસદ પાસે છે.
  - Fact : - 80 બં. સુ. (**2000**) પ્રમાણે **કેટલાક કેન્દ્રિય કરથી પ્રાપ્ત રકમ 29 % રાજ્યોને મળવા જોઈએ.** આને ' **અવમુલ્યનની વૈકલ્પિક યોજના**' તરીકે ઓળખાઈ.

અનુ. 266 : - ભારતના રાજ્યના એકત્રિત ફંડ અને જાહેર હિસાબો: -

ભારત સરકારને મળેલી તમામ આવક, વિદેશી બીલો કાઢી ઉભી કરેલી લોન, પેર/ ગીરવે, લોન ભરાઈ થતાં મળતાં તમામ નાણા મળીને, " **ભારતનું એકત્રિત ફંડ**' એ નામનું એકત્રિત ફંડ બનશે.

સૂચી – 2 - **રાજ્ય યાદીના** વિષય જેમાં રાજ્યને કાયદો બનાવવાની અત્તા છે. **જેમાં કુલ 61 (મૂળ-66)** વિષયો છે. જેવા કે **જાહેર વ્યવસ્થા, પોલિસ, જનસ્વાસ્થ્ય, એકમો, કૃષિ, જળ, સ્થાનિક શાસન, મત્સ્ય પાલન, બજાર વગેરે.**

સૂચી – 3 - **સમવર્તી યાદી** . જેમાં કેન્દ્ર – રાજ્ય બંનેને કાયદો બનાવવાની સત્તા છે. જેમાં **કુલ 52 (મૂળ – 47)** વિષયો છે. જેમ કે ગુનાહ માટે કાયદાકીય પ્રક્રિયા, સિવિલ પ્રક્રિયા, વિવાહ અને તલાક, **જનસંખ્યા પર નિયંત્રણ, પરિવાર નિયોજન, વીજળી, ક્ષમકાલ્યાણ, આર્થિક અને સામાજિક યોજના**, દવા – શિક્ષણ, અખબાર, પુસ્તક, **પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ** વગેરે. *42 માં* સંશોધન દ્વારા નીચેના **પાંચ વિષયો** ઉમેરવામાં આવ્યા છે.

1) **શિક્ષણ 2) વન 3) માપ અને ટોલ 4) વન્યજીવો અને પક્ષીઓનું સરંક્ષણ ૫) ન્યાયનું શાસન.**

આ યાદીમાં કેન્દ્રનો કાયદો (ટકરાવ – સંઘર્ષની સ્થિતિમાં) વધુ પ્રબળ છે.

➢ (IMP) આ બાબતે **ભારતે કેનડાની** પધ્ધતિ અપનાવી છે.

➢ કોઈ **રાજ્યની આવક, તિજોરી બીલો, લોન, પેશગીઓની મદદ થઈને મળતાં** તમામ નાણા મળીને '**રાજ્યનું એકત્રિત ફંડ**' એ નામનું એકત્રિત ફંડ બનશે.

અનુ. 267 : - **આકસ્મિક ફંડ :** -

iamofficer.com

સંસદ કાયદાથી '**ભારતનું આકસ્મિક ફંડ**' એ નામનું પેશગીના સ્વરૂપનું એક આકસ્મિક ફંડ સ્થાપી શકશે, જેમાં કાયદાથી નક્કી કરવામાં આવે તેટલી રકમ જમાં કરવામાં આવશે. અને **અણધાર્યા ખર્ચને પહોંચી વળવાના હેતુ** માટે **અનુ. 115 અને 116** હેઠળ **સંસદ એ ખર્ચને** અધિકૃત ન કરે ત્યાં સુધી તે ફંડમાંથી પોતે પેશગીઓ આપી શકે તે માટે **રાષ્ટ્રપતિના હસ્તક મુકવામાં** આવશે.

અનુ. 280 : - **નાણાપંચ** : - **1 + 4**

દર **પાંચ વર્ષે** રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા રચવામાં આવે છે જેમાં **એક અધ્યક્ષ** અને **ચાર સભ્યોનું** હોય છે. આ આયોગ નીચેની બાબતે રાષ્ટ્રપતિને ભલામણ કરે છે.

- **કેન્દ્ર – રાજ્ય** વચ્ચે **કરની વ્યવસ્થાનું નિર્ધારણ** તેમજ રાજ્યો વચ્ચે ભાગીદારીનું નિર્ધારણ
- સિધ્ધાંતો કે જેના અંતર્ગત રાજ્યો કેન્દ્ર પાસેથી આર્થિક અનુદાન લઇ કાર્ય કરે છે.
- રાજ્ય પુરક સ્ત્રોતોનું માપન તથા અનુદાન જે અંતર્ગત **રાજ્ય નાણાપંચ દ્વારા પંચાયતો** અને નગરપાલિકાના સ્ત્રોતોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

વહીવટી સુધાર આયોગ : - **મોરારજી દેસાઈ – 1966 ની અધ્યક્ષતામાં વહીવટી સુધાર કમિશનની** રચના કરવામાં આવી હતી. આ યોગના રીપોર્ટના અધ્યયન માટે **એમ.સી. સેતલવાડના** અધીન એક દળ ની રચના થઇ. રીપોર્ટ 1969 માં સોપવામાં આવશે તથા 22 ભલામણો કરી.

- **રાજમન્નાર સમિતિ** : -

  1969 માં તમિલનાડુ સરકારે વી.પી. રાજમન્નારની અધ્યક્ષતામાં કેન્દ્ર – રાજ્ય સંબંધોની સમીક્ષા કરવા તથા રાજ્યોને સ્વાયતતા આપવા માટે બંધારણમાં સુધારાની ભલામણ માટે આની રચના કરી.

- **આનંદપુર સમિતિ** : -

  1973 માં પંજાબના આનંદપુર સાહેબ માં થયેલી બેઠકમાં રાજ્યોની ધાર્મિક – રાજકીય માંગણીઓનાં સંબંધમાં એક પ્રસ્તાવને સ્વીકૃતિ મળી. આ પ્રસ્તાવમાં **સત્તા, વિદેશ,સંચાર અને મુદ્દા** સિવાયના વિષય રાજ્યને સોંપી દેવા જોઈએ એવી ભલામણ થી.

- **સરકારિયા આયોગ** : -

  1982 માં કેન્દ્ર સરકારે ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના અવકાશ પ્રાપ્ત ન્યાયાધીશ આર. એસ. સરકારિયાની અધ્યક્ષતામાં કેન્દ્ર અને રાજ્યો સંબંધો ઉપર એક ત્રણ સભ્યોની સમિતિ (કમિશન) ની રચના કરી. આયોગને કહેવામાં આવ્યું કે, **કેન્દ્ર અને સરકાર વચ્ચે બધી વ્યવસ્થા તથા વર્ષ પધ્ધતિઓનું પરિક્ષણ કરી** **આ બાબતે યોગ્ય પરિવર્તન તથા પ્રમાણે ભલામણ આપે**. આ આયોગના સમય 1 વર્ષ હતો પરંતુ પાછળથી 4 વર્ષ સુધી વધારવામાં આવ્યો. અંતિમ રીપોર્ટ 1987 માં સૌથી જેને 1988 ના જાહેર કરવામાં આવી. આ આયોગે **247** ભલામણો કરી.

iamofficer.com

7 – રાજ્યપાલની નિમણુંક અને સત્તાઓ : - રાજ્યપાલ

ભાગ – 6

અનુ. 153 : -

દરેક રાજ્યના એક રાજ્યપાલ રહેશે.

- આમ, તો દરેક રાજ્યમાં એક રાજ્યપાલ હોય છે. પરંતુ **સાતમાં બં. સુ. 1956 અંતર્ગત કોઈ વ્યક્તિ બે અથવા વધુ રાજ્યની રાજ્યપાલ તરીકે પણ નિમણુંક** પામી શકે છે.

નિમણુંક

અનુ. 155 : - કોઈ **પણ રાજ્યના રાજ્યપાલને રાષ્ટ્રપતિ પોતાના સહી સિક્કાવાળા** આદેશપત્રથી નીમશે

અનુ. 156 : - (1) **રાષ્ટ્રપતિની મરજી હોય ત્યાં સુધી હોદ્દો** ધરાવશે.

(2) રાજ્યપાલ, **રાષ્ટ્રપતિને સંબોધીને** રાજીનામું આપી શકે છે.

(3) હોદ્દાની મુદત આમ, **પાંચ વર્ષની** હોય છે પરંતુ પોતાનો ઉત્તરાધિકારી હોદ્દો ન સંભાળે ત્યાં સુધી પદ પર ચાલુ રહેશે.

- **(IMP) રાજ્યપાલની નિમણુંક કેન્દ્ર દ્વારા થાય છે, આ વ્યવસ્થા કેનેડાના બંધારણમાંથી** લેવામાં આવી છે.
- **નિમણુંક લાયકાત : - (અનુ. 157) : -**
  - **ભારતની નાગરિકતા હોવી** જોઈએ.
  - **પાંત્રીસ (35) વર્ષ પૂરી** કરી ચુકેલ વ્યક્તિ.

અનુ. 158 : - રાજ્યપાલના હોદ્દાની શરતો : -

- **સંસદ/ વિધાનસભા** સભ્ય ન હોવો જોઈએ, હોય તો પોતાનું પદ ખાલી કરવું પડે છે.
- કોઈ **લાભના પદ** પર ન હોવા જોઈએ.
- **ભાડા વગર રાજભવન** (કાર્યાલય) ઉપલબ્ધ રહેશે.
- **સંસદ દ્વારા** નિર્ધારિત સુવિધા, ભથ્થા મળશે.
- બે કે વધુ રાજ્યોના રાજ્યપાલ હોય **તેવી વ્યક્તિની સુવિધા, ભથ્થા રાષ્ટ્રપતિ** દ્વારા નક્કી થાય એ પ્રમાણે.
- કાર્યકાળ દરમિયાન સુવિધા, ભથ્થા **ઉપાડી શકશે નહી.**

અનુ. 159 : - રાજ્યપાલે લેવાના શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા : -

શપથ **ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયાધીશ અપાવે** છે.

- કોઈ આકસ્મિક સંજોગોવશ રાજ્યપાલની જગ્યા ખાલી પડે તો થોડા સમય પુરતો આ ચાર્જ **ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયાધીશને સોંપી શકાય** છે.

- **રાજ્યપાલની શક્તિઓ : -**

(1) કારોબારી સત્તા

(2) ધારાકીય સત્તા

(3) નાણાકીય સત્તા

iamofficer.com

(4) ન્યાયિક સત્તા

(1) કારોબારી સત્તા : -

- **રાજ્યનું દરેક કામ રાજ્યપાલના** નામે થાય છે.
- **મુખ્યમંત્રી** અને **મંત્રીઓની નિમણુંક** કરે છે.
- રાજ્યના **એડવોકેટ જનર**લને નીમે છે.
- રાજ્ય **ચૂંટણી કમિશનરને** નીમે છે.
- **રાજ્ય લોકસેવા આયોગના અધ્યક્ષ તથાસ સભ્યોને નીમે** છે.
- પરંતુ **રાજ્યપાલ હટાવી શકે** નહી. **માત્ર રાષ્ટ્રપતિ જ હટાવી** શકે.
- **રાષ્ટ્રપતિ શાસન** દરમિયાન એવી શક્તિઓ વિસ્તાર રાષ્ટ્રપતિના પ્રતિનિધિના રૂપમાં થાય છે.
- **તે રાજ્યની વિશ્વ વિધાલયનો કુલાધિપતિ હોય** છે. અને કુલપતિઓની નિમણુંક કરે છે.

(2) **ધારાકીય સત્તાઓ : -**

- **ધારા સભ્યોને સમન્સ પાઠવી** શકે, **વિધાનસભા ભંગ પણ કરી** શકે.
- **ચૂંટણી પછી તથા દરેક** વર્ષના **પ્રથમ સત્રને** સંબોધિત કરે છે.
- **વિચારાધીન મુદ્દાઓ** કે વિધેયક અંગે **વિધાનમંડળને સંદેશ મોકલી** શકે.
- **અધ્યક્ષ – ઉપાધ્યક્ષની** જગ્યા ખાલી પડે, તો તે કોઈ સભ્યોની નિમણુંક કરી શકે.
- **રાજ્ય વિધાનપરીષમાં $\frac{1}{6}$ સભ્યો રાજ્યપાલ દ્વારા નામાંકિત હોય** છે. **(સાહિત્ય, કલા, વિજ્ઞાન, સહાકારીતા, સમાજસેવા)**
- **વિધાનસભા માટે એક એગ્લો – ઇન્ડિયનની** નિમણુંક કરી શકે.

❖ કોઈ **વિધેયક** રાજ્યપાલ પાસે જાય ત્યારે,

(1) સ્વીકાર કરી શકશે (2) સ્વીકૃતિ માટે રોકી શકે (3) **નાણાવીધેયક સિવાયનું હોય તો પુનઃ વિચાર માટે મોકલી શકે** પરંતુ ત્યાર બાદ **રાજ્યપાલે સ્વીકૃતિ આપવી** પડે.

(4)**રાષ્ટ્રપતિના વિચાર** માટે મૂકી શકાય પરંતુ કેટલાંક **વિશિષ્ટ સંજોગો** જેમકે.

1) ઉચ્ચ ન્યાયાલયની સ્થિતિ ખરડાતી હોય.
2) **બંધારણીય વ્યવસ્થા** વિરુધ્ધ હોય.
3) **રાષ્ટ્ર હિત** વિરુધ્ધ હોય.
4) **રાષ્ટ્રીય મહત્વનું** હોય.
5) **અનુ. 31 A** અંતર્ગત સંપત્તિ નિયંત્રણ મુદ્દામાં જરૂરી હોય.
6) **સત્ર ચાલુ ન હોય ત્યારે** તે ઔપચારિક **કાયદાની જાહેરાત કરી શકે** છે, પરંતુ **આના પર વિધાનસભા છ અઠવાડિયામાં અનુમતિ જરૂરી છે. એ કોઈ પણ સમયે કોઈ નિયમ સમાપ્ત કરી શકે છે.**

(3)નાણાકીય સત્તાઓ : -

iamofficer.com

1) બજેટ વિધાનમંડળ સામે રજુ કરવામાં આવે એ બાબત જોવે છે.
2) **આર્થીક વિધેયક તેમની** પર્વસંમતી પછી જ રાજ્ય **વિધાનસભામાં** મુકવામાં આવે છે.
3) **રાજ્યપાલની સંમતી વગરઅનુદાન ની માંગ** કરી શકાય નહી.
4) **આકસ્મિક ખર્ચ માટે** જમા રકમ કાઢી શકે.
5) **પંચાયતો / નગરપાલિકાની** સ્થિતિ ની સમીક્ષા કરવા દર પાંચ વર્ષે **એક રાજ્ય નાણાપંચની** રચના કરી શકે.

(4)ન્યાયિક સત્તાઓ : -

- **(કલમ – 161) ઉચ્ચ ન્યાયાલય** રાજ્ય વિસ્તારની કારોબારી સત્તા અંતર્ગત કાયદાથી સંબંધિત કોઈ ગુના માટેસજા પામેલ **વ્યક્તિને માફી આપી** શકે.
- **ઉચ્ચ ન્યાયાલયના** ન્યાયાધીશની નિમણુંકમાં **રાષ્ટ્રપતિ સાથે વિચાર- વિમર્શ** કરી શકે છે.
- ઉચ્ચ ન્યાયાલય **સાથે વિમર્શ** કરી જિલ્લા જજોની **નિમણુંક, બદલી, બઢતી** કરી શકે છે.
- **રાજ્ય ન્યાયિક આયોગ** સાથે જોડાયેલા લોકોની નિમણુંક પણ કરે છે એ માટે ઉચ્ચ ન્યાયાલય કે રાજ્ય લોકસેવા આયોગ સાથે વિમર્શ કરે છે.

❖ **રાજ્યપાલની બંધારણીય સ્થિતિ : -**

રાષ્ટ્રપતિની સરખામણીએ **બે** બાબતોમાં રહ્યાપાલની સત્તા ભિન્ન છે.

- **રાજ્યપાલ પોતાના વિવેક** અનુસાર કામ કરશે, જયારે **રાષ્ટ્રપતિની** બાબતે એવી કલ્પના કરવામાં આવી નથી.
- **(IMP) 42 માં બં.સુ. દ્વારા રાષ્ટ્રપતિ મંત્રીમંડળની સલાહ લેવા બંધાયેલા** છે. જ્યારે **રાજ્યપાલના - મુદ્દે આવી કોઈ** વ્યવસ્થા નથી.

• **રાજ્યપાલના વિવેકાધિકાર : -**

- રાષ્ટ્રપતિના **વિચારઅર્થે** કોઈ બીલ અનામત રાખવું.
- **રાજયમાં રાષ્ટ્રપતિ શાસનની** ભલામણ કરવી.
- પોતાના કાર્યોને કોઈ પાડોશી કેન્દ્રશાસિત રાજયમાં (**વધારાનો ચાર્જ હોય તો**) વહીવટકર્તા તરીકે કરવા.
- અસમ, મેઘાલય, ત્રિપુરા, મીજોરમના રાજ્યપાલદ્વારા લેવડ – દેવડનો ઉલ્લેખ આદિવાસી રાજ્ય પરિષદને રોયલ્ટી તેમજ ખાણોનું ખોદકામ ઉપલબ્ધ કરાવી શકશે.
- રાજ્યની વિધાન પરિષદ તેમજ વહીવટી બાબતોમાં માહિતી પ્રાપ્ત કરવી.

❖ **પરિસ્થિતિજન્ય નિર્ણય : -**

(1) **કોઈ પાર્ટીને** બહુમત ન મળે અથવા મુખ્યમંત્રીનું અવસાન થાય તો એના ઉતરાધિકારી ન હોવા પર **મુખ્યમંત્રી**ની નિમણુંક.

(2) રાજ્ય વિધાનસભામાં વિશ્વાસ મત ન મેળવવા ના સંજોગોમાં મંત્રીપરિષદને ભંગ શકે.

(3) અલ્પમત આવવાના સંજોગોમાં વિધાનસભા ભંગ કરી શકે.

iamofficer.com

9 બંધારણીય સમિતિઓ : -

- ❖ **ચુંટણી કમિશન - ચુંટણી પાંચ – 324**

ચુંટણી કમિશન **એક સ્વતંત્ર સંસ્થા** છે. આની રચના **ભારતના બંધારણ દ્વારા દેશમાં ચુંટણી કરવા માટે કરવામાં આવી** છે. **બંધારણની કલમ -324** અનુસાર **સંસદ, રાજ્યની વિધાનસભા, રાષ્ટ્રાપતિ અને ઉપરાષ્ટ્રપતિના** પદો માટે ચુંટણીનું સંચાલન, નિર્દેશન તથા નિયંત્રણની જવાબદારી **ચુંટણીપંચની** છે. જો કે, **પંચાયત તથા નિગમની ચુંટણી** માટે અલગ **રાજ્ય ચુંટણીપંચની સ્થાપનાની** વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

- ❖ **રચના : - કલમ – 324** માં નીચે મુજબની જોગવાઈ છે.

(1) ચુંટણી પંચની રચના **મુખ્ય ચુંટણી કમિશનરની અન્ય ચુંટણી કમિશનર** તથા વખતો વખત રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા નિમણુંક પામતા ચુંટણી કમિશનરોનું બનેલું હોય છે.

(2) મુખ્ય ચુંટણી કમિશનર અને અન્ય ચુંટણી કમિશનરોની નિમણુંક રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા કરવામાં આવે છે.

(3) રાષ્ટ્રપતિ ચુંટણી પંચની **સલાહથી પ્રાદેશિક ચુંટણી કમિશનરોની** નિયુક્તિ કરી શકે છે.

(4) ચુંટણી કમિશનર અને પ્રાદેશિક કમિશનરોની સેવાની શર્તો અને **સમયગાળો રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા નિર્ધારીત કરવામાં** આવશે.

- ➢ હાલમાં ચુંટણી **પંચ એક અધ્યક્ષ** અને **બે સભ્યો મળી ત્રણ સભ્યોનું બનેલું** છે.
- ➢ ચુંટણી કમિશનરોના વેતન, ભથ્થા, સુવિધા **ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશો** સમાન હોય છે.
- ➢ કાર્ય **કાળ – છ વર્ષનો** હોય છે, અથવા **65 વર્ષની વય** બે માંથી **જે વહેલા હોય.**
- ➢ કોઈ પણ સમયે **રાજીનામું** આપી શકે, તથા પદ **પરથી હટાવી** પણ શકાય છે.

- ❖ **સ્વતંત્રાતા : -**

બંધારણના **અનુ. 324 માં** ચુંટણીપંચ **સ્વતંત્ર** અને **નિષ્પક્ષ કાર્ય** કરવા માટે નીચેની જોગવાઈ છે.

1) (IMP) મુખ્ય ચુંટણી કમિશનરને પોતાના નિર્ધારીત સમય માટે કાર્ય કરવાની સુરક્ષા છે. એને પદ પરથી એ રીતે જ હટાવી શકાય જે રીતે **ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશને**. (મહાભિયોગ) એની **નિમણુંક રાષ્ટ્રપતિ** કરે છે. પરંતુ **રાષ્ટ્રપતિની દયા પર નિર્ભર** નથી.

2) મુખ્ય ચુંટણી કમિશનરની સેવાની શર્તોમાં એવી નિમણુંક થયાં પછી ફેરફાર કરી શકાય નહી.

3) (IMP) **અન્ય ચુંટણી કમિશનરો** કે **રાજ્ય ચુંટણી કમિશનરો મુખ્ય ચુંટણી કમિશનરની ભલામણથી જ પદ પરથી** દુર કરી શકાય, અન્યથા નહી.

- ❖ **કેટલીક ક્ષતિઓ : - ત્રણ**

(1) **ચુંટણી કમીશના સભ્યોની યોગ્યતા બંધારણમાં નિર્ધારિત** કરી નથી.

(2) ઉપરાંત, કેટલીકવાર **ચુંટણી કમિશનરની** નિમણુંક કરી શકાય એ અંગે **પણ બંધારણમાં** જોગવાઈ નથી.

(3) **બંધારણમાં સેવાનિવૃત્તિ પછી ચુંટણી કમિશનરોને સરકાર દ્વારા અન્ય જગ્યાએ નિયુક્તિ (નિમણુંક) કરવા પર પ્રતિબંધની પણ જોગવાઈ** નથી.

- ❖ **સત્તા અને કાર્યો : -**

iamofficer.com

(1) વહીવટી

(2) સલાહકારી

(3) અર્ધ – ન્યાયિક

❖ <u>સત્તાઓ અને કાર્યો : -</u>

- ચુંટણીક્ષેત્રો માટે <u>ભુ – ભાગ</u> નક્કિ કરવો.
- વખતો - વખત <u>ચુંટણી યાદી</u> તથા દરેક <u>મતદાતાઓનું રજીસ્ટ્રેશન</u> તૈયાર કરવી.
- <u>ચુંટણીની તારીખ, સારણી તૈયાર કરવી, નામાંકન પત્રનું</u> પરીક્ષણ કરવું.
- <u>રાજકીય દળોને માન્યતા</u> આપવી તથા <u>ચુંટણી ચિહ્ન</u> આપવું.
- રાજ <u>ચુંટણી ચિહ્ન</u> માટે <u>વિવાદની સ્થિતિમાં ન્યાયાલય</u> તરીકે કાર્ય કરવું.
- ચુંટણી સંબંધિત વિવાદમાં તપાસ માટે અધિકારીની નિમણુંક કરવી.
- <u>ચુંટણી સમયે આચાર – સંહિતા</u> લાગું કરવી.
- સંસદ સભ્યની <u>અયોગ્યતા</u> સાથે સંબંધિત બાબતોમાં <u>રાષ્ટ્રપતિને</u> સલાહ આપવી.
- <u>વિધાનપરિષદના સભ્યોની</u> અયોગ્યતા બાબતે <u>રાજ્યપાલને</u> પરામર્શ કરવો.
- મતદાન કેન્દ્ર પર <u>હિંસા, લુંટફાટ કે અન્ય તેવી પરિસ્થિતિના સંજોગોમાં ચુંટણી રદ્દ</u> કરવી.
- ચુંટણી માટે <u>કર્મચારીઓની જરૂરીયાતને</u> ધ્યાનમાં રાખી <u>રાષ્ટ્રપતિ/ રાજ્યપાલને</u> આગ્રહ કરવો.

❖ <u>રાષ્ટ્રપતિને સલાહ આપવી કે રાષ્ટ્રાપતિ શાસન ધરાવતાં રાજ્યમાં એક</u> વર્ષ પછી ચુંટણી કરાવવી કે નહી.

❖ <u>ચૂટણીમાં કરેલ દેખાવના આધારે પક્ષને રાષ્ટ્રીય કે રાજ્ય પક્ષનો દરરજો</u> આપવો.

(2) સંઘ લોક સેવા આયોગ UPSC

<u>અનુ. 315</u> :- સંઘ લોકસેવા આયોગ ભારતની <u>કેન્દ્રિત ભરતી સંસ્થા</u> છે. આ એક <u>સ્વતંત્ર એકમ</u> છે. આવી રચના <u>બંધારણીય જોગવાઈને</u> આધારે કરવામાં આવે છે. બંધારણના <u>ભાગ 14</u> માં અનુ. <u>315 થી 323</u> માં <u>લોકસેવા આયોગ (U.P.S.C.)</u> ની સ્વતંત્રતા, સત્તાઓ અને કાર્ય પ્રણાલી ઉપરાંત એનું સંયોજન તથા સભ્યોની નિમણુંક તથા હોદ્દા પરથી દુર કરવાની પ્રક્રિયા બાબતે વિસ્તારપૂર્વક વર્તન કરવામાં આવ્યું છે.

<u>અનુ. 316</u> : - <u>રચના</u> : - <u>આયોગ એક અધ્યક્ષ ઉપરાંત સભ્યો હોય</u> છે. જે <u>ભારતના રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા તથા રાજ્યની બાબતમાં રાજ્યપાલ દ્વારા નીમવામાં આવે</u> છે. આયોગના અડધા ઉપરાંતના સભ્યોને ભારત સરકાર અથવા રાજ્ય સરકાર આધીન ઓછામાં ઓછા દસ (10) વર્ષ સુધી કામ કર્યાનો અનુભવ હોવો જરૂરી છે. (IMP) <u>બંધારણે રાષ્ટ્રપતિને અધ્યક્ષ તથા સભ્યોની સેવાની શર્તો નિર્ધારિત</u> <u>કરવાનો અધિકાર આપ્યો</u> છે.

- <u>સંઘલોક્સેવા આયોગના અધ્યક્ષ પુનઃ નિમણુંક પામી</u> શકશે નહી.

❖ <u>કામગીરી : -</u>

- અખિલ <u>ભારતીય સેવાઓ,</u> કેન્દ્રિય સેવામાં તથા <u>કેન્દ્ર દ્વારા શાસિત ક્ષેત્રોમાં પરીક્ષાઓનું</u> <u>સંચાલન</u> કરે છે.

iamofficer.com

- રાજ્યને કેટલીક સેવાઓ માટે વિશેષ યોગ્યતા પ્રાપ્ત અભ્યર્થી અપેક્ષિત હોય ત્યારે, ભરતીની યોજના માટે **રાજ્યને મદદરૂપ** બને છે.
- નીચેના વિષયો પર સલાહ આપે છે.
  - સિવિલ **સેવાના પદો** માટે ભર્તી **પધ્ધતિ સાથે** સંબંધિત.
  - આવી **સેવામાં બઢતી**, બદલી બાબતે.
  - સિવિલ સેવાઓ તથા **હોદ્દાઓ પર પદનું સ્થાનાંતરણ, બઢતી અથવા એકસેવા માંથી** બીજી **સેવા કે પ્રતિનીયુંક્તિ** સંબંધે સલાહ.
  - રાજ્ય સરકારમાં સિવિલ હૈસિયતથી કરાતા બધા શિસ્તવિષયક વિષય : -
    - નિંદા પ્રસ્તા
    - વેતન વૃધ્ધિ માટે ઇન્કારબઢતીમાં ઇન્કાર
    - સેવામાંથી હટાવી નાખવાસેવામાંથી રુદસદ આપવા.

(3) રાષ્ટ્રીય અનુસુચિત જાતી તથા જનજાતિ આયોગ

અનુચ્છેદ – 338 : - **અનુસુચિત જાતિઓ માટે રાષ્ટ્રીય** આયોગ

સભ્યસંખ્યા : - **અધ્યક્ષ, ઉપાધ્યક્ષ** અને **પાંચ અન્ય** સભ્યો તેમની નિમણુંક **સેવાની શર્તો રાષ્ટ્રપતિ** દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે.

આયોગની કામગીરી :-

- **અનુ. જાતી, જનજાતિના** લોકો માટે **બંધારણીય સુરક્ષા કવચ** અંતર્ગત કાર્યોનું મૂલ્યાંકન અને **તેમને લગતી બાબતોની** તપાસ તથા દેખરેખ કરવી.
- અનુ.જાતિ, જનજાતિના લોકોને મળેલા અધિકારો સાથે **સંબંધિત વિશેષ ફરીયાદોની તપાસ** કરવી.
- રાજ્ય કે કેન્દ્ર અંતર્ગત આ જાતિઓના **સામાજિક આર્થિક વિકાસ માટે યોજનાઓ** બનાવવી તથા પરામર્શ આપવો અને વિકાસની ગતિનું ધ્યાન રાખવું.
- પ્રભાવી અમલીકરણ માટે ભલામણ કરવી જેથી આ જાતિના લોકોને **સામાજિક – વિકાસમાં અડચણ** ન આવે.
- વિશિષ્ટ મીદ્દાઓ અંતર્ગત રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા નિર્દિષ્ટ સુરક્ષા, કલ્યાણ વિકાસના કામો કરવા.

❖ **આયોગનો રીપોર્ટ** : -

આયોગ રાષ્ટ્રપતિને વાર્ષિક રીપોર્ટ આપે છે. જે સંસદ સમક્ષ તથા રાજ્યમાં **રાજ્યપાલ દ્વારા** વિધાનસભા સમક્ષ **મુકવામાં આવે** છે. કોઈ સલાહ ન માનવામાં આવી હોય તો એનું કાર -ણ રજુ કરવામાં આવે છે.

❖ **આયોગની સત્તાઓ** : -

જયારે આયોગ સમક્ષ ફરિયાદ આવે ત્યારે સામાન્ય **નાગરિક અધિકાર ન્યાયાલય** જેવી શક્તિઓ (સત્તાઓ) આયોગ પાસે છે.

(1) **ભારતના કોઈ પણ ભાગના કોઈ પણ વ્યક્તિને ઉપસ્થિત થવાં જણાવી** શકે.

iamofficer.com

(2) કોઈ પ્રમાણપત્રની શોધ તથા પ્રસ્તુતિની તપાસ કરી શકે.

(3) **કોઈ પણ અદાલત** કે કાર્ય પાસેથી કોઈપણ **જાહેર રેકોર્ડ મંગાવી તપાસ કરી** શકે.

(4) **પ્રમાણપત્રો તથા સાક્ષીઓની તપાસ માટે સમન્સ** પાઠવી શકે.

(5) એના માટે સાક્ષીને પણ બોલાવી શકે.

(6) અન્ય બાબતોની તપાસ કરી શકે, જે રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા નક્કી કરાયેલ હોય.

- આ ઉપરાંત **આયોગ પછાત વર્ગો (O.B.C.) અને એંગ્લો – ઇન્ડિયન સમુદાય માટે પણ કાર્ય કરી** શકે છે. તથા **રીપોર્ટ આપી** શકે છે.
- **મર્યાદા : -** પછાત **જાતિઓની નિમણુંક કે અનામત મુદ્દે લોકસેવા આયોગની સલાહ** લેવામાં આવતી નથી.
- **સેવામાં તથા** પદ પર નિમણુંક માટે **અનુ. જાતી, જનજાતિઓના દાવાને ધ્યાન રાખવા જેવી** બાબતમાં પણ સલાહ લેવામાં આવતી નથી.

(4) નાણાપંચ – 280 – કલમ

- બંધારણના અનુચ્છેદ -280 અંતર્ગત નાણાપંચની રચના કરવાની જોગવાઈ છે. **આવી રચના રાષ્ટ્રપતી દ્વારા દર પાંચમાં** વરસે અથવા **જરૂરિયાત મુજબ** તે **પહેલા કરવામાં** આવે છે.

સભ્ય સંખ્યા : - **1** અધ્યક્ષ + **4** સભ્ય = **કુલ 5**

નિમણુંક **રાષ્ટ્રપતિ** કરે છે. કાર્યકાળ **રાષ્ટ્રપતિના આદેશના આધારે નક્કિ** થાય છે. આમની પુ -નઃ **નિયુક્તિ થઈ** શકે છે.

લાયકાતની જોગવાઈ : -

(1) કોઈ ઉચ્ચ **ન્યાયાલય (High court) ના ન્યાયાધીશ કે એ પદ પર નીમવાને** લાયક **વ્યક્તિ.**

(2) એવા વ્યક્તિ જેને **ભારતના લેખા તથા નાણાકીય બાબતોનું વિશેષ જ્ઞાન** હોય.

(3) એવો વ્યક્તિ જેને **વહીવટી તથા નાણાકીય બાબતોના વ્યાપક અનુભવ** હોય.

(4) એવો વ્યક્તિ **જેને અર્થશાસ્ત્રનું વિશેષ જ્ઞાન** હોય.

- **નાણાપંચનું કાર્ય : -**
  - **કરનું સરખી વહેચણી અને રાજ્ય તથા કેન્દ્ર વચ્ચે કરોનું યોગ્ય નિર્ધારણ.**
  - **કેન્દ્ર દ્વારા** રાજ્યોને આપવામાં આવતી **સહાયની રકમનું સરખું નિયમન.**
  - **રાજ્ય નાણાપંચની** ભલામણના આધારે **નગરપાલિકા, પંચાયત** વગેરે માટે નિયમિત સહાય રકમ તથા જરૂરિયાત મુજબ એનું આકલન અને સંસાધનોનું નિર્ધારણ.
  - રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા **મોકલવામાં આવેલ તર્ક સમ્મત નાણાકીય બાબતો તથા એના કાર્ય** માટે.
- **નાણાપંચ તેનો રીપોર્ટ રાષ્ટ્રપતિને** આપે છે. જે સંસદના બંને **ગૃહ સમક્ષ** રજુ કરવામાં આવે છે. **નાણાપંચની ભલામણો સ્વીકારવા સરકાર બંધાયેલી નથી.**
- હાલમાં **14 મુ નાણાપંચ** છે. જેના અધ્યક્ષ **વાય. વિ. રેડ્ડી** 14 મુ નાણાપંચનો અમલી સમય **(2015 થી 2020)**

iamofficer.com

(5)(C.A.G.) - 148

ભારતના નિયંત્રણ તથા મહાલેખા પરીક્ષણ (Compereluo and Auditor General of India)

અનુ. 148 - આ અનુચ્છેદ અંતર્ગત બંધારણમાં **C.A.G. ના પદની વ્યવસ્થા** કરવામાં આવી છે.

- **C.A.G. ભારતીય લેખાપરીક્ષણ અને લેખા વિભાગનો વડો** છે. આંબેડકરે આને ભારતનો **મહત્વપૂર્ણ અધિકારી કહ્યો** છે. **લોકતાંત્રિક વ્યવસ્થામાં ભારત સરકારના રક્ષકો પૈકીનો એક** છે. આ **રક્ષકોમાં ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય, ચુંટણી પંચ અને કેન્દ્રિય જાહેર સેવા આયોગનો સમાવેશ** થાય છે.

નિમણુંક અને કાર્યકાળ (મહાભિયોગ) : - **રાષ્ટ્રપતિ શપત** લેવડાવે છે.

- **રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા** નિમણુંક થાય છે.
- કાર્યકાળ **છ (6) વર્ષનો** હોય છે. અથવા **65 વર્ષ** બે માંથી જે વહેલું હોય. એને **સુપ્રિમ કોર્ટના ન્યાયધીશને જે** રીતે હટાવી **શકાય એ જ રીતે પદ પરથી હટાવી શકાય, અન્યથા નહી**.

સ્વતંત્રતા : - **C.A.G. ની નિમણુંક રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા થાય છે**. પરંતુ તે **રાષ્ટ્રપતિની દયા પર નિર્ભર** નથી.

- તે પદ પર હોય તે **દરમિયાન બીજું કોઈ પદ ધારણ કરી શકે** નહી.
- તેનું **વેતન, સેવાની શરતો ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ જેટલી** હોય છે.
- એની નિમણુંક પછી પગાર, ભથ્થા, અધિકાર, રજા, પેંશન, નિવૃતિની વયમાં **પરિવર્તન** કરી શકાય નહી.
- આ **બધાનો (પેંશન, પગાર, ભથ્થા) નો ખર્ચ ભારતની સંચિત નિધિમાંથી કરવામાં આવે** છે.

❖ **કામગીરી અને સત્તાઓ** : -

બંધારણનો અનુચ્છેદ 149 સંસદને એવો અધિકાર આપે છે **તે કેન્દ્ર રાજ્ય** અથવા અન્ય કોઈ **સંસ્થા મહાલેખા પરીક્ષણ** થી **જોડાયેલા લેખા સંબંધિત બાબતોની તપાસ કરે** **C.A.G. ના કર્યો : -**

(1) **કેન્દ્ર – રાજ્ય સરકાર દ્વારા કરવામાં આવેલ ખર્ચાઓનું પરીક્ષણ**.

(2) અન્ય એકમ જેવા કે, નિગમ, કંપની વગેરેને કેન્દ્ર કે રાજ્ય મહેસુલ તરફથી મળનાર **નાણાકીય મદદની** તપાસ.

(3) રાષ્ટ્રપતિ, રાજ્યપાલ આગ્રહ કરે તો અન્ય એકમોની પણ લેખા **સંબંધિત તપાસ** કરે છે.

(4) **કેન્દ્ર – રાજ્યના લેખા (Audit) પ્રપત્ર (ગેઝેટ) ના વિવરણ બાબતે રાષ્ટ્રપતિને સલાહ** આપે છે.

(5) **કેન્દ્રના લેખા (Audit) વિવરણોને રાષ્ટ્રપતિ** સમક્ષ મુકે છે, જે **પાછળથી સંસદના ગૃહો સમક્ષ રજુ કરવામાં** આવે છે.

(6) C.A.G. **કર વગેરેને પ્રમાણિત** તથા એનું **અમલીકરણ** કરાવે છે.

(7) **સંસદીય સમિતિના જાહેર લેખા સંબંધિત બાબતોમાં દિશા નિર્દેશ, મિત્ર તથા દાર્શનિક તરીકે કાર્ય કરે** છે.

❖ **ભૂમિકા** : -

નાણાકીય વહીવટ ક્ષેત્રમાં ભારતના બંધારણ અને સંસદીય કાયદા પ્રત્યે C.A.G. જવાબદાર છે.

C.A.G. સંસદનો **એજન્ટ** હોય છે, અને એના દ્વારા જ **ખર્ચાઓનું પરીક્ષણ** કરવામાં આવશે.

પરંતુ : -

iamofficer.com

યાદ રહે **<u>ખર્ચ કરવા માટે C.A.G. ની અનુમતિની જરૂર</u>** નથી. કોઈ પણ વિભાગ ખર્ચ કરી શકે છે. **<u>C.A.G. ની ભૂમિકા ખર્ચ થયા પછી શરૂ થાય</u>** છે. એટલે કે **<u>ખર્ચ બરાબર કર્યો છે</u>** કે નહી, માત્ર એ બાબતની તપાસ <u>C.A.G</u>. કરી શકે છે.

- C.A.G. ને 'વોટા ડોગ' પણ કહેવાય.

iamofficer.com